చంద్రాలోక సమున్మేషము

వ్యాఖ్యాత్రి శ్రీ
టి. భాస్కరరావు ఎం. ఏ.,
లెక్చరర్, ఏ. సి. కాలేజి, గుంటూరు.

మహతీ గ్రంథమాల
అరండల్ పేట - గుంటూరు.

మొదటి ముద్రణ
డిసెంబరు 1973

ప్రాప్తిస్థానము
మహతీ గ్రంథమాల
అరండల్ పేట, గుంటూరు

ముద్రణ
శ్రీపతిప్రెస్, కాకినాడ

సుకృతి

ఉపన్యాసక చక్రవర్తి

దర్శనాచార్య సాహిత్యాచార్య

మహోపాధ్యాయ తార్కికశిరోమణి ప్రౌఢభారతి

నవవిద్యానాథ శాస్త్రవిశారద రసజగన్నాథ

బ్రాహ్మీభూషణ ధర్మవిద్యాప్రవీణ విద్యామహేశ్వర

అభినవానంద భారతీతీర్థ సాహిత్యసమ్రాట్

ప్రభృతి బహుబిరుద విరాజితులు

సహృదయ హృదయమణులు

విద్వద్విద్వద్వరులు

శ్రీ జమ్ములమడక మాధవరామశర్మ మహోదయులకు

సభక్తికముగా సమర్పితము

ఇది

పీయూషవర్ష జయదేవకవి చంద్రాలోకమునందలి

పంచమ మయూఖమునకు వ్యాఖ్యానము

అడిదము సూరకవి రచించిన

ఆంధ్రచంద్రాలోకమునకు విమర్శనము

ప్రాసనోల్లాసము

"ఉల్లాసాయ విచారవీచి నిచయాలంకార వారాంనిధే
శ్చంద్రాలోకమయం స్వయం వితనుతే పీయూషవర్షః కృతీ" (1-2)

పీయూషవర్షుడు చంద్రాలోక నిర్మాత. ఆలోచనాతరంగసంభృతమైన యలంకారవారాశికి ఉల్లాసమును గలిగించుటకై చంద్రాలోకమును నిర్మించెను. ఇది స్వయముగా గ్రంథకర్త చెప్పినవిషయము. ఆయనయే గ్రంథాంతమున నిట్లు చెప్పికొనెను.

"పీయూషవర్షప్రభవం చంద్రాలోకం మనోహరం
సుధానిధాన మాసాద్య శ్రయధ్వం విబుధా! ముదమ్" (10-5)

"జయన్తి యాజ్ఞిక శ్రీమన్మహాదేవాంగ జన్మనః
సూక్తిపీయూషవర్షస్య జయదేవకవేర్గిరః" (10-6)

పీయూషవర్షునివలన జనించిన సుధానిధానము మనోహరమునైన చంద్రాలోకమును పొంది సంతోషమును గాంచుడని పండితుల నామంత్రించుట మొదటిశ్లోకమునందలి విషయము. మహాదేవనందనుడు సూక్తిపీయూషవర్షుడునైన జయదేవకవి వాక్కులు వర్ధిల్లునుగాక యని యాశంసించుట రెండవశ్లోకవిషయము. ఈశ్లోకములనుబట్టి పీయూషవర్షునకు జయదేవునకు నద్వయభావము సిద్ధించుచున్నది. పీయూషవర్షుడే జయదేవుడు. జయదేవుని బిరుదనామముకాని కవితానామముకాని పీయూషవర్షుడు కావచ్చును. 'సూక్తిపీయూషవర్షస్య' అన్న ప్రయోగమే యీయూహకు బలమిచ్చుచున్నది.

సంస్కృత సాహిత్యక్షేత్రమునందు జయదేవ నామధేయులు పెక్కురుగలరు. ఔఫ్రెక్ట్ (Aufrect) అను జర్మనీదేశపండితుడు తాను సిద్ధముచేసిన సూచీపత్రమునందు పదునైదుగురు జయదేవులను పరిగణించెను. కాని వారిలో పీయూషవర్షుడైన జయదేవుడొక్కడే. ఈతనితండ్రి మహాదేవుడు; తల్లి సుమిత్ర. ఈ విషయము ప్రథమ మయూఖాంతశ్లోకమున విశదమగుచున్నది.

"మహాదేవః సత్రప్రముఖమఖవిద్యైక చతురః
సుమిత్రా తద్భక్తిప్రణిహితమతిర్యస్య పితరా
అనేనాసావాద్యః సుకవిజయదేవేన రచితే
చిరం చంద్రాలోకే సుఖయతు మయూఖ స్సుమనసః" (1-16)

ప్రసన్నరాఘవనాటకమునుగూడ జయదేవుడే రచించెను. అతనికి పీయూషవర్ష నామధేయము కానరాదు. అయినప్పటికి నాతని తల్లిదండ్రులుగూడ సుమిత్రా మహాదేవులే యగుటచేత చంద్రాలోకకర్తయు నాతడు నభిన్నులేయని నిశ్చయము చేయవచ్చును. ఆగ్రంథము వ్రాయునాటి కాతని కాబిరుదము వచ్చియుండకపోవచ్చును. ప్రసన్న రాఘవమునందలి ప్రస్తావనాశ్లోకము లివి —

"కవీంద్రః కౌండిన్యః స తవ జయదేవశ్రవణయో
రయాసీదాతిథ్యం న కిమిహ మహాదేవతనయః" (14)

"లక్ష్మణస్యేవ యస్యాస్య సుమిత్రాకుక్షిజన్మనః
రామచంద్రపదాంభోజభ్రమద్భృంగాయతే మనః" (15)

కావున జయదేవుడు చంద్రాలోకమే కాక ప్రసన్నరాఘవ నాటకమునుగూడ రచించెనని తెలియుచున్నది. కొందరు గీతగోవింద కృతికర్తకూడ నీతడే యనవలయునని కుతూహల పడుదురు. కాని వారి కుతూహలము తీరదు. గీతగోవిందకర్త తన్నుగూర్చి యిట్లు చెప్పుకొనెను—

"శ్రీభోజదేవప్రభవస్య రామాదేవీసుత శ్రీజయదేవకస్య
పరాశరాదిప్రియవర్గకంఠే శ్రీగీతగోవిందకవిత్వమస్తు" (12-11)

ఈయనతండ్రి భోజదేవుడు; తల్లి రామాదేవి; కొందరు పాఠాంతరమును గ్రహించి రాధాదేవియని యందురు. ఎట్లున్నను గీతగోవిందకర్త చంద్రాలోకకర్త యగుటకు వీలులేదు. ఇట్లే పక్షధర జయదేవుడు మొదలగువారినిగూడ తల్లిదండ్రుల పేరులే ప్రతిపక్షమున నిల్పుచున్నవి.

ఇప్పుడింక జయదేవుని కాలమునుగూర్చి విచారింతము. జయదేవుడు కావ్యలక్షణమునుగూర్చి చెప్పుచు నొక ఖండకావ్యమును వాడెను. అది యిది.

"అంగీకరోతి యః కావ్యం శబ్దార్థావనలంకృతీ
అసౌ న మన్యతే కస్మాదనుష్ణమనలం కృతీ" (1-8)

'అనలంకృతములైన శబ్దార్థములను కావ్యముగా నంగీకరించినవాడు అనలము ననుష్ణముగా భావింపడేల?' అని ప్రశ్నించెను. ఇది "తదదోషౌ శబ్దార్థౌ సగుణావనలంకృతీ పునః క్వాపి" అన్న కావ్యప్రకాశకర్తయగు మమ్మటుని లక్ష్యము చేసికొన్నది. దీనినిబట్టి జయదేవుడు మమ్మటునికి పిమ్మటివాడు. మమ్మటుడు భోజదేవప్రశంసాపరమైన పద్యము నుదాత్తాలంకారమునకు నుదాహరణముగా నిచ్చెను. కావున మమ్మటుడు భోజదేవునకు సమకాలికుడుకాని అనంతరకాలికుడుకాని కావలయును. భోజదేవుడు క్రీ. శ. 1010 నుండి 1055 వరకు రాజ్యపాలనముచేసినట్లు చారిత్రకుల నిర్ణయము. కావున, ఇది మమ్మటునకు పూర్వావధి. కావ్యప్రకాశ ప్రాచీనతమవ్యాఖ్యాతలలో రాజానకరుయ్యకుడొకడు. ఇతడు కాశ్మీరమున సుస్సల జయసింహుల రాజ్యపాలన కాలమున నుండెను. వారి రాజ్యకాలము క్రీ.శ. 1150 ప్రాంతము. ఇది మమ్మటునకు ఉత్తరావధి. తన గ్రంథమునకు వ్యాప్తికలిగి వ్యాఖ్యానము పుట్టవలయునన్న ఆకాలమున నర్ధశతాబ్దియైన పట్టియుండును. కావున మమ్మటుడు పదునొకండవశతాబ్ది యుత్తరార్ధమున నుండియుండును. రుయ్యకుడు తన యలంకార సర్వస్వమునందు 'తుల్యబలవిరోధో వికల్పః' అని లక్షణమును జెప్పి దీనిని పూర్వులు వివేచనము చేయలేదని తెల్పెను. టీకాకారుడైన జయరథుడు దానిని రుయ్యకోపజ్ఞమనియే సంభావించెను. జయదేవుడు చంద్రాలోకమున దానిని

యథార్థముగా గ్రహించెను. అట్లే విచిత్రాలంకారము మొదలైన పెక్కింటివిషయమున జయదేవుడు రుయ్యకునకు ఋణపడియున్నాడు. కాబట్టి జయదేవుడు రుయ్యకునకు పైతము పిమ్మటివాడు. కాబట్టి రుయ్యకునికాలము (క్రీ.శ. 1150) ఇతనికి పూర్వావధి.

ఉత్తరావధి చూతము. జయదేవుని ప్రసన్నరాఘవమునందలి 'కదలీ కదలీ కరభః కరభః' అని మొదలయిన (1-37) పద్యమును సాహిత్యదర్పణకర్తయైన విశ్వనాథుడు అర్థాంతరసంక్రమిత వాచ్యమున కుదాహరణముగా ప్రదర్శించెను. విశ్వనాథుడు పదు నాలుగవ శతాబ్ది పూర్వార్ధమున నుండెను. సింగభూపాలుని రసార్ణవసుధాకరమునందు 'ప్రత్యంక మంకురిత సర్వరసావతారా'మ్మని మొదలయిన పద్య ముదాహృతమైనది. సింగ భూపాలుడుకూడ పదునాలుగవశతాబ్ది పూర్వార్ధమున నేయుండెను. ఈ వివేచనమునుబట్టి జయదేవుడు రుయ్యకవిశ్వనాథుల నడిమిభాగమున, అనగా పదుమూడవశతాబ్దమున నుండి యుండునని నిర్ణయముచేయవచ్చును.

ప్రకృతము ననుసరింతము. జయదేవుడు చంద్రాలోకమున పూర్వాచార్య స్తుతి రూపమున తనఋణమును వెల్లడించియేయున్నాడు. తాను పెక్కురనుండి పెక్కు లక్షణములను గ్రహించి అలంకారశాస్త్రమార్గమును సుగమముచేసినాడు. అతని సులభసుందర శైలి అలంకారశాస్త్ర ప్రారంభకులకు ప్రరోచనమును కలుగచేయును; పర్యాప్త పాండిత్యమును సమకూర్చును. ఆ పద్య మిది—

"తం పూర్వాచార్య సూర్యోక్తిజ్యోతిః స్తోమోద్గమం స్తుమః
యం సంశ్రిత్య ప్రకాశన్తే వస్తుత్రసరేణవః" (1-4)

గ్రంథనామమున కనుగుణముగా పరిచ్ఛేదములను మయూఖములుగా పేర్కొనుట జరిగినది. చంద్రాలోకమునందు పది మయూఖములుగలవు. ప్రథమ మయూఖము నందు గ్రంథప్రయోజనము కావ్యకారణము, కావ్యస్వరూప నిర్వచనము, పదవాక్య ఖండకావ్య వాక్యకదంబక లక్షణనిరూపణము— ద్వితీయమయూఖమునందు దోషస్వరూప నిరూపణము— తృతీయ మయూఖమునందు గుణస్వరూప నిరూపణము, గుణాలంకార స్వరూప నిరూపణము— పంచమమునందు అలంకారసామాన్యలక్షణనిరూపణము, శబ్దా లంకారములు, అర్థాలంకారములు—షష్ఠమునందు రసస్వరూప నిర్వచనము, నిరూపణము, భావస్వరూపనిర్వచనము, నిరూపణము, రీతిస్వరూపనిరూపణము, వృత్తిస్వరూప నిరూపణము—సప్తమమునందు వ్యంజనావ్యాపారస్వరూపనిరూపణము, వ్యంగ్యము, భేదద్వయనిరూపణము – అష్టమమునందు ధ్వని, గుణీభూతవ్యంగ్యము, త్రైవిధ్యము— నవమమునందు లక్షణాస్వరూపనిరూపణము — దశమమందు అభిధాస్వరూపనిరూపణము, షాడ్విధ్యము కలవు. మొత్తముమీద అలంకారశాస్త్రమునందలి యన్ని విషయములును స్పష్టముగా నవి.

తెలుగుదేశమునం దీనాడు చంద్రాలోకప్రశస్తి పంచమమయూఖము నాశ్రయించుకొనియున్నది. కొందర కితరమయూఖముల యునికియే తెలియదన్న నాశ్చర్యపడవలసినది లేదు. తెలిసిన పంచమమయూఖమైనను రూపుమార్చుకొని వెలసినది. పైని చూపినట్లు అలంకార సామాన్యలక్షణ నిరూపణము, శబ్దాలంకారములు ప్రకృతమునందు కనిపింపవు. చంద్రాలోకమన్న అర్థాలంకారగ్రంథ మనియు, నందు వందయలంకారములు నిరూపితములయ్యెననియు బహుజనవిశ్వాసము. నేడు వాడుకయందున్న గ్రంథము లట్లే యున్నవి. తత్కారణము నూహించుటకుముందు మరొకసంగతి చూతము.

చంద్రాలోకమునకు నాలుగు టీకలు ప్రసిద్ధములై యున్నవి. అందు మొదటిది శరదాగమము. దీనిని ప్రద్యోతనభట్టు రచించెను. ఇతడు బుందేలు వంశభూపతియైన వీరభద్రదేవుని యాస్థానపండితుడు. అతని కాలమునుబట్టి పదునేడవశతాబ్ది యుత్తరార్ధమునందు ప్రద్యోతనుడు శరదాగమము రచించెనని విద్వాంసుల నిశ్చయము. రెండవది రమ. ఈ టీకను వైద్యనాథపాయగుండే రచించెను. ఇతడు నాగోజీభట్టునకు శిష్యుడు. ఇతని కుమారుడైన బాలంభట్టుకూడా నాగోజిభట్టునకు శిష్యుడే. అట్లగుటవలన వైద్యనాథుడు నాగోజీభట్టునకు సమవయస్కుడుకాని కించిమానవయస్కుడుకాని కావలసియుండును. ఈయూహనుబట్టి యీతడు పదునేడవశతాబ్ది తుదిభాగమున నుండెనని నిర్ణయింపవచ్చును. మూడవది రాకాగమము. దీనిని గాగాభట్టు అన్న నామాంతరముగల విశ్వేశ్వరభట్టు రచించెను. ఇతడే ఛత్రపతి శివాజీకి పట్టాభిషేకమును శాస్త్రకల్పము ననుసరించి నిర్వహించెనట! శివాజీ పట్టాభిషేకము క్రీ. శ. 1674 లో జరిగినట్లు చారిత్రకుల నిశ్చయము. కావున గాగాభట్టు పదునేడవశతాబ్ది యుత్తరార్ధముననే యున్నట్లు తేలుచున్నది. ఇక నాలుగవది బుధరంజనీవ్యాఖ్య. దీనిరచయిత వేంగళసూరి. ఈతని కాలమును నిర్ణయించుటకు తగిన యాధారములు మృగ్యములు. ఈతడు చంద్రాలోకమునందలి అర్థాలంకారములకు మాత్రమే వ్యాఖ్యానమును సంతరించెను. అందును కువలయానందపాఠములనే యాదరించెను. కావున వేంగళసూరి అప్పయదీక్షితులకు తరువాతివాడు కావలయును. అప్పయదీక్షితులు పదునారవశతాబ్ది యుత్తరార్ధమున పదునేడవశతాబ్ది తొలిపాదమున నుండెను. కావున వేంగళసూరి తదనంతరుడుగా పదునేడు పదునెనిమిది శతాబ్దుల నడుమ నుండి యుండవచ్చును. తెలుగుదేశమునందు మొదటి మూడు వ్యాఖ్యలకంటె నాలుగవవ్యాఖ్యకే ప్రసిద్ధి కలిగిన దనిపించును. ప్రకృతగ్రంథము తదనురూపమై యున్నది.

జయదేవుని చంద్రాలోక పంచమమయూఖమునందు 8 శబ్దాలంకారములు పరిగణింపబడినవి. 87 అర్థాలంకారములు పరిగణింపబడినవి. తెలుగునాట వెలసిన గ్రంథమునందు శబ్దాలంకారములు లేవు. అర్థాలంకారములు పూర్తిగా వంద యున్నవి. జయదేవుడు రసవదాద్యలంకారములను తొమ్మిదింటిని పేర్కొని, అవి యితరులకు సమ్మతములని తెల్పి విడిచివేసెను. ప్రకృతగ్రంథమున వాని స్పర్శలేదు.

ప్రకృతగ్రంథమునందు కువలయానందమునుండి 21 అలంకారములు ప్రవేశించినవి. అవి యివి— 1. ప్రస్తుతాంకురము 2. వ్యాజనింద 3. అల్పము 4. కారకదీపకము 5. మిథ్యాధ్యవసితి 6. లలితము 7. అనుజ్ఞ 8. లేశము 9. ముద్ర 10. రత్నావళి 11. విశేషకము 12. సూక్ష్మము 13. గూఢోక్తి 14. వివృతోక్తి 15. యుక్తి 16. లోకోక్తి 17. ఛేకోక్తి 18. నిరుక్తి 19. ప్రతిషేధము 20. విధి 21. హేతువు.

చంద్రాలోకములో నుండియు ప్రకృత చంద్రాలోకమునందు కానరానివి— 1. ప్రతీపోపమ 2. లలితోపమ 3. స్తబకోపమ 4. సంపూర్ణోపమ 5. విరోధము 6. ఉదారసారము 7. అనుమానము 8. భావికచ్ఛవి.

ఈవిధముగా చంద్రాలోకమునందు వంద అర్థాలంకారము లేర్పడినవి.

అడిదము సూరకవి 'ఆంధ్రచంద్రాలోకము' అనుపేర చంద్రాలోకము నాంధ్రీకరించెను. ఇతడు పదునెనిమిదవశతాబ్ది యుత్తరార్ధమునందున్నవాడు. ఇత డనువదించిన గ్రంథమున కాధారము పైవిధముగా నేర్పడినదేకాని మూలగ్రంథము కాదు. బుధరంజనీవ్యాఖ్య చూపిన వంద యలంకారములనే యాయనయు గ్రహించెను; లక్ష్య లక్షణములుకూడ నవియే. ఇందువలన అడిదము సూరకవికి బుధరంజని తెలిసియుండు ననియే భావింపవచ్చును. దీని కాద్యంతములు చూచిన సరిపోవును. సూరకవి గ్రంథమునందు ఉపమాలంకార లక్ష్యముగా 'హంసిచందాన నీకీర్తియబ్జనాభ! యభ్రగంగావగాహన మాచరించు' అని కలదు. ఇది కువలయానందలక్ష్యము. జయదేవ చంద్రాలోకము 'హృదయే ఖేలతో రుచ్చైస్తన్వంగీ స్తనయోరివ" అన్న లక్ష్యమును ప్రదర్శించినది. ఆంధ్రచంద్రాలోకము హేత్వలంకారముతో ముగియుచున్నది. కువలయానందము సంకరసంకరాలంకారముతో ముగియుచున్నది హేత్వలంకారమునకు పిమ్మట కువలయానందము మరి యిరువది మూడలంకారములను దెల్పినది. హేతువుతో ముగియుటకు బుధరంజని కారణము కావలయును. జయదేవ చంద్రాలోకమునందు హేత్వలంకారము లేనేలేదు. కాబట్టి ఆంధ్ర చంద్రాలోకము బుధరంజని ననుసరించెననికాని, అనాడు తెలుగుదేశమున వ్యాప్తిలోనున్న గ్రంథము నారెండు ననుసరించియుండునని కాని నిశ్చయము చేయుట సమంజసము.

మొత్తముమీద ప్రకృత చంద్రాలోకము జయదేవునిదికాదు; అప్పయదీక్షితులది కాదు. జయదేవుని ప్రణాళిక ననుసరించి అప్పయదీక్షితుల పాఠములతో నేర్పడిన యర్థాలంకారసంపుటి మాత్రమే యిది. ఇది యిట్లుండగా సూరకవి "బాలురకునైనం దెలియంగాం గాళిదాసు। మును రచించెం జంద్రాలోకమును" అని వ్రాసెను. దీనినిబట్టి యీతడు జయదేవునికిగాని, అప్పయదీక్షితులకుగాని చంద్రాలోకముతోనున్న సంబంధము నెరుగడని తేలుచున్నది. తనగ్రంథమునకు ప్రాశస్త్యమును తెచ్చుకొనవలయుననియో, నిజముగా విశ్వసించియో కాళిదాసును కర్తగా చెప్పుకొనుట తటస్థించినది. ఇదిపొరపాటే కాని వాస్తవముకాదు.

జయదేవుని కలంకారములయందు ప్రీతి యధికముగాకలదు. కావ్యమందు అలంకార మవశ్యలక్షణమని యాతని యభిసంధి. మమ్మటుని నాక్షేపించుటలో అవిషయము సుస్పష్టమగుచున్నది. అంతేకాక భరతముని నాట్యశాస్త్రమునందు నాలుగలంకారములు మాత్రమేయుండి, మమ్మటుని కావ్యప్రకాశమునం దరువదియొక్క యలంకారములైనవి. రుయ్యకుని యలంకార సర్వస్వమునం దెనుబదియైదు కాగా జయదేవుని చంద్రాలోకము నందు ఎనుబదియేడైనవి. కువలయానంద సాంగత్యముచేత ప్రకృత చంద్రాలోకమునందు వంద యైనవి.

ఈ పెరుగుదల ప్రణాళికానుగుణమే యనకతప్పదు. నాట్యశాస్త్రమునందు కావ్యలక్షణములుగా ముప్పదియారు ముచ్చటింపబడినవి. అవి యివి— విభూషణము, అక్షరసంహతి, శోభ, అభిమానము, గుణకీర్తనము, ప్రోత్సాహనము, ఉదాహరణము, నిరుక్తము, గుణానువాదము, అతిశయము, హేతువు, సారూప్యము, మిథ్యాధ్యవసాయము సిద్ధి, పదోచ్చయము, ఆక్రందము మనోరథము, ఆఖ్యానము, యాచ్ఞ, ప్రతిషేధము, పృచ్ఛ, దృష్టాంతము, నిర్భాసము, సంశయము, ఆశీస్సు, ప్రియోక్తి, కపటము, క్షమ, ప్రాప్తి, పశ్చాత్తాపము, అర్థానువృత్తి, ఉపపత్తి, యుక్తి కార్యము, అనునీతి, పరిదేవనము ఈ పేరులను పరికింపగా అలంకారములుగను గుణములుగను నివి కానవచ్చును. అలంకారములు ప్రసిద్ధములు; గుణములు స్వతస్సిద్ధములు అయినను బహిరంతరలంకరణమునకు రెండు నావశ్యకములే. అందువలననే భరతాచార్యు డిట్లు సంభావించుచున్నాడు—

"షట్త్రింశదేతాని తు లక్షణాని ప్రోక్తాని వై భూషణ సమ్మితాని
కావ్యేషు భావార్థగతాని తజ్జ్ఞైః సమ్యక్ప్రయోజ్యాని యథారసంతు"

అర్థభావరసము లలంకార్యములు. వాని నలంకరించునవే గుణాలంకారములు. అవియే కావ్యలక్షణములు. అవి రసోచితముగా నిర్వహించుట యభీష్టము. వీనినింకను సూక్ష్మముగాచూచి గుణములు రసధర్మములని, నిత్యములని. అలంకారములు శరీరశోభోత్కర్షకములని అనిత్యములని కొందరు నిర్ణయము చేసిరి. ఎంతచెప్పినను, అలంకారముల సంఖ్య పెరుగుచునేవచ్చినది; పెరుగుచున్నది నూతనములనుగూడ గుర్తించి యావిష్కరించుట యవసరము.

అలంకారములను స్థూలముగా ఆరుప్రాతిపదికల నాధారముచేసికొని వర్గీకరింపవచ్చును. 1. సాదృశ్యమూలకములు—ఉపమ, ఉపమేయోపమ, అనన్వయము, స్మరణము, రూపకము, పరిణామము, సందేహము, భ్రాంతి, ఉల్లేఖము, అపహ్నుతి, ఉత్ప్రేక్ష, అతిశయోక్తి, తుల్యయోగిత, దీపకము, ప్రతివస్తూపమ, దృష్టాంతము, నిదర్శన, వ్యతిరేకము, సహోక్తి, వినోక్తి సమాసోక్తి, పరికరము, పరికరాంకురము శ్లేషము, అప్రస్తుతప్రశంస, అర్థాంతరన్యాసము, పర్యాయోక్తము, వ్యాజస్తుతి, వ్యాజనింద, ఆక్షేపము. 2. విరోధమూలకములు — విరోధము, విభావన, విశేషోక్తి, అతిశయోక్తి, వ్యతిరేకము, అసంగతి, విషమము, సమము, చిత్రము, అధికము అల్పము అన్యోన్యము, విశేషము, వ్యాఘాతము

3. శృంఖలాబంధమూలకములు— కారణమాల, ఏకావళి, మాలాదీపకము, కారకదీపకము, సారము. 4. శాస్త్రన్యాయమూలకములు —కావ్యలింగము, అనుమానము, యథాసంఖ్యము, పర్యాయము, పరివృత్తి, పరిసంఖ్య, కావ్యార్థాపత్తి వికల్పము, సముచ్చయము, సమాధి. 5. లోకన్యాయమూలకములు — ప్రత్యనీకము, ప్రతీపము, మీలితము, ఉన్మీలితము, లేశము, సామాన్యము, తద్గుణము, అతద్గుణము, ఉత్తరము, లోకోక్తి, యుక్తి, విశ్వతోక్తి, అనుగుణము, పూర్వరూపము. 6. గూఢార్థప్రతీతిమూలకములు— సూక్ష్మము, గూఢోక్తి, వ్యాజోక్తి, వక్రోక్తి, అత్యుక్తి, నిరుక్తి, ఉదాత్తము, భావికము, స్వభావోక్తి, ఛేకోక్తి, పిహితము. కొందరు అతిశయోక్తికథనము ప్రాతిపదికగా నొకవర్గము నేర్పరింతురు. వీరినింకను సూక్ష్మవివేచన చేయవచ్చును. ప్రస్తుత మవసరముకాదు.

సంస్కృత చంద్రాలోకమునకు టీకయు, వ్యాఖ్యయు సమకూర్చితిని. అనువుగా ఆంధ్రచంద్రాలోకపద్యముల నిచ్చితిని. కొన్నియెడల పద్యమునందలి గుణదోషములను 'విమర్శ' యను పేర నుటంకించితిని. 'ఈ క్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును' అని సూచించిన పద్యములు మూలమునకు నా యనువాదములు. నా వ్రాతప్రతిని చూచి, సరిచూచి, సముచితసూచనలు చేసిన మిత్రవరులు పంపవర్పు లక్ష్మీనారాయణగారికి, ధనకుధరము వేంకటాచార్యులుగారికి నా హృదయపూర్వక ధన్యవాదములు. ఉపాధ్యాయునకు విద్యార్థిలోకపీఠముగా మార్గదర్శకులనుట సహవరానివిషయము వారిజిజ్ఞాస నాయుపజ్ఞకు హేతువు. అది నా విద్యార్థుల విషయమున నా ప్రత్యయము. విజ్ఞుల విమర్శలకు విధేయుడను.

—పుష్పాద్రి శ్రీ

విషయసూచిక

	విషయము	పుట		విషయము	పుట
1.	ఉపమ	17	27.	అప్రస్తుతప్రశంస	98
2.	అనన్వయము	23	28.	ప్రస్తుతాంకురము	100
3.	ఉపమేయోపమ	25	29.	పర్యాయోక్తము	101
4.	ప్రతీపము	26	30.	వ్యాజస్తుతి	103
5.	రూపకము	32	31.	వ్యాజనింద	106
6.	పరిణామము	38	32.	ఆక్షేపము	108
7.	ఉల్లేఖము	39	33.	విరోధాభాసము	110
8.	స్మృతి	41	34.	విభావన	111
9.	భ్రాంతి	41	35.	విశేషోక్తి	118
10.	సందేహము	41	36.	అసంభవము	119
11	అపహ్నుతి	44	37.	అసంగతి	120
12.	ఉత్ప్రేక్ష	52	38.	విషమము	132
13.	అతిశయోక్తి	59	39.	సమము	126
14.	తుల్యయోగిత	69	40.	చిత్రము	130
15.	దీపకము	74	41.	అధికము	131
16.	ఆవృత్తిదీపకము	76	42	అల్పము	133
17.	ప్రతివస్తూపమ	78	43.	అన్యోన్యము	134
18.	దృష్టాంతము	80	44.	విశేషము	135
19.	నిదర్శన	81	45.	వ్యాఘాతము	139
20.	వ్యతిరేకము	85	46.	కారణమాల	142
21.	సహోక్తి	86	47.	ఏకావళి	144
22.	వినోక్తి	87	48.	మాలాదీపకము	146
23.	సమాసోక్తి	90	49.	సారము	148
24.	పరికరము	91	50.	యథాసంఖ్యము	149
25.	పరికరాంకురము	92	51.	పర్యాయము	150
26.	శ్లేషము	94	52.	పరివృత్తి	153

	విషయము	పుట		విషయము	పుట
53.	పరిసంఖ్య	154	77.	అతద్గుణము	192
54.	వికల్పము	155	78.	అనుగుణము	194
55.	సముచ్చయము	156	79.	మీలితము	195
56.	కారకదీపకము	158	80.	సామాన్యము	195
57.	సమాధి	159	81.	ఉన్మీలితము	196
58.	ప్రత్యనీకము	161	82.	విశేషకము	197
59.	కావ్యార్థాపత్తి	162	83.	ఉత్తరము	199
60.	కావ్యలింగము	164	84.	సూక్ష్మము	204
61.	అర్థాంతరన్యాసము	165	85.	పిహితము	205
62.	వికస్వరము	167	86.	వ్యాజోక్తి	206
63.	ప్రౌఢోక్తి	169	87.	గూఢోక్తి	207
64.	సంభావన	170	88.	వివృతోక్తి	208
55.	మిథ్యాధ్యవసితి	171	89.	యుక్తి	209
66.	లలితము	173	90.	లోకోక్తి	211
67.	ప్రహర్షణము	174	91.	ఛేకోక్తి	212
68.	విషాదనము	177	92.	వక్రోక్తి	213
69.	ఉల్లాసము	178	93.	స్వభావోక్తి	216
70.	అవజ్ఞ	181	94.	భావికము	217
71.	అనుజ్ఞ	183	95.	ఉదాత్తము	218
72.	లేశము	184	96.	అత్యుక్తి	290
73.	ముద్ర	187	97.	నిరుక్తి	221
74.	రత్నావళి	187	98.	ప్రతిషేధము	223
75.	తద్గుణము	189	99.	విధి	224
76.	పూర్వరూపము	190	100.	హేతువు	225

చంద్రాలోక సమున్మేషము

చంద్రాలోక సమున్మేషము

1. ఉపమాలఙ్కారః

1. ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీ రుల్లసతి ద్వయోః,
హంసీవ కృష్ణ ! తే కీర్తిః స్వర్గంగా మవగాహతే ॥

టీక : యత్ర = ఎచ్చట; ద్వయోః = రెంటియందు; సాదృశ్యలక్ష్మీః = సామ్యరూపమయిన సౌందర్యము; ఉల్లసతి = ప్రకాశించునో; (సా = అది): ఉపమా = ఉపమాలంకారము. కృష్ణ = ఓకృష్ణ: తేకీర్తిః = నీయొక్క కీర్తి: హంసీ + వ = ఆడుహంసవలె: స్వర్గంగామ్ = ఆకాశగంగయందు: అవగాహతే = మునుగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : అర్థాలంకారములందు సర్వప్రధానమైనది యుపమాలంకారము. జయదేవుడు ప్రాధాన్యమునుబట్టి యుపమాలంకారముతోనే యర్థాలంకార విభాగమును ప్రారంభించుచున్నాడు. చంద్రాలోకమునందు జయదేవుడు సాధారణముగా ఒక నియతి ననుసరించుట పరిపాటి. శ్లోకమునందు పూర్వార్ధమును లక్షణ నిరూపణమునకు, ఉత్తరార్ధమును లక్ష్యప్రదర్శనమునకు నుపయోగించును.

ఉపమానమునకు, ఉపమేయమునకు — ఈ రెండింటికి సామ్యరూపమైన సౌందర్యము సహృదయరంజకముగా నెచ్చటనుండునో, అచ్చట నది ఉపమాలంకార మగునని లక్షణము.

ఓకృష్ణా ! నీకీర్తి హంసివలె నాకాశగంగయందు మునుగుచున్నది—ఇది లక్ష్యము.

ఇచ్చట కీర్తి హంసితో ఉపమింపబడినది. కీర్తి యుపమేయము; హంసి యుపమానము; ఆకాశగంగయందు మునుగుట రెండింటియందున్న సమానధర్మము. 'ఇవ' అనునది యుపమావాచకము. ఉపమానము, ఉపమేయము, ఉపమావాచకము, సమానధర్మము — అను నీ నాలుగింటిని కలిగి యుండుటచేత, ఇది పూర్ణోపమ.

ఆంధ్ర చంద్రాలోకము :

గీ. వర్ణ్య ముపమాన ముపమానవాచకము స
మానధర్మము సంఘటింపనగు నుపమ ;
హంసి చందాన నీకీర్తి యబ్జనాభ !
యభ్రగంగావగాహనం బాచరించు.

విమర్శ : మూలమునందలి లక్షణమున కీలక్షణము భిన్నము. వర్ణ్యమని యనగా ఉపమేయమని అర్థము. ఉపమానవాచకమన్నది సరియైనరూపము కాదు; ఉపమావాచకమనికాని, ఔపమ్యవాచకమనికాని యనుట సమంజసము.

ఉపమేయాదులు నాలుగు నున్నంతమాత్రముచేతనే ఉపమాలంకారము కాదు. ఇది ఉపమేయోపమ, అనన్వయము, ప్రతీపము — మున్నగు నలంకారములలో సైత ముండును. ఈ నాలుగింటిలో నేమేని తగ్గినంత మాత్రమున ఉపమాలక్షణము కొరవడదు; అప్పు డది లుప్తోపమ యగును. కావున పై లక్షణము సమీచీనముగా లేదు. ఈ క్రింది పద్యము మూలానుగుణము; దీనిని గ్రహింపవచ్చును.

గీ. ఉపమ యను నలంకారమా నొప్పిదముగ
రెంట విలసిల్లునేని సాదృశ్యలక్ష్మి ;
కృష్ణ ! హంసి విధమున నీకీర్తి గగన
గంగలోన నెరపు నవగాహనంబు.

2. లుప్తోపమాలఙ్కారః

2. వర్ణ్యోపమాన ధర్మాణా ముపమావాచకస్య చ,
ఏకద్విత్ర్యనుపాదానాద్భిన్నా లుప్తోపమాష్టధా॥

టీక : వర్ణ్య = ఉపమేయముయొక్కయు; ఉపమాన = ఉపమానము యొక్కయు; ధర్మాణామ్ = సమానధర్మముయొక్కయు; ఉపమావాచకస్య + చ = ఉపమావాచకమైన 'ఇవ' శబ్దముయొక్కయు (ఈ నాలుగింటి యొక్క): ఏక = ఒకదానియొక్క; ద్వి = రెండింటియొక్క; త్రి = మూడింటి యొక్క: అనుపాదానాత్ = అప్రయోగమువలన: లుప్తోపమా = లుప్తోపము

యన్న యలంకారము; అష్టధా = ఎనిమిది విధములుగా: భిన్నా = విభజింప బడియున్నది.

వ్యాఖ్య : ఉపమేయము, ఉపమానము, సమానధర్మము, ఉపమావాచకము—అను నాలుగింటిలో ఒకదానినిగాని, రెండింటినిగాని, మూడింటినిగాని ప్రయోగింపకుండుటవలన లుప్తోపమ యెనిమిదిభేదములను కలిగియుండును. ఇందు లక్షణముతోపాటు భేద పరిగణనముకూడ జరిగినది. పూర్వము చెప్పి కొన్నట్లు ఉపమాలంకార సామగ్రియైన ఉపమేయాద్యంశములు నాలుగు నుపపాదింపబడినపుడు పూర్ణోపమ యగును. సామగ్రిపూర్ణత్వముచేత పూర్ణోపమాలంకారమన్న పేరు సార్థకమగుచున్నది. ఉపమేయాద్యంశములలో ఒకటిగాని, రెండుగాని, మూడుగాని ఉపపన్నములు కాకపోవచ్చును, అప్పుడు లుప్తోపమయగును. సామగ్రీలుప్తత్వమువలన లుప్తోపమాలంకారమన్న పేరు సార్థకమగుచున్నది.

పైని చెప్పిన ఉపమేయాదులందు ఒక్క యంశము మాత్రమే లోపించుటవలన మూడు భేదము లేర్పడును. అవి వాచకలుప్త, ధర్మలుప్త, ఉపమానలుప్త యన్నవి. రెండంశములు మాత్రమే లోపించుటవలన నాలుగు భేదము లేర్పడును. అవి ధర్మవాచకలుప్త, వాచకోపమేయలుప్త, వాచకోపమానలుప్త, ధర్మోపమానలుప్త యన్నవి, మూడంశములు లోపించుటవలన ఒక్క భేదము మాత్రమే యేర్పడును. అది ధర్మోపమానవాచకలుప్త యన్నది.

మొత్తముమీద 1. వాచకలుప్త 2. ధర్మలుప్త 3. ఉపమానలుప్త 4. ధర్మవాచకలుప్త 5. వాచకోపమేయలుప్త 6. వాచకోపమానలుప్త 7. ధర్మోపమానలుప్త 8. ధర్మోపమానవాచకలుప్త — అని లుప్తోపమాలంకారమునకు ఎనిమిది భేదము లేర్పడును. తరువాత రెండు శ్లోకములలో లక్ష్యములు ప్రదర్శింపబడును.

ఆంధ్ర చంద్రాలోకమునందు దీనికి సూరకవి యనువాదము కానరాదు. ఈ క్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. వర్ణ్య ముపమాన మౌపమ్య వాచకము స
మానధర్మము ననువానిలోన నొకటి

రెండు మూఁడు ప్రస్తావింపకుండిరేని
నొప్పు నష్టభేదముల లుప్తోపమ యన.

3. తటిద్గౌరీన్దుతుల్యాస్యా కర్పూర స్త్రీ దృశోర్మమ,
కాన్త్యా స్మరవధూయన్తీ దృష్టా తన్వీ రహో మయా।

4. య త్తయా మేళనం తత్రలాభో మే యచ్చ తద్రతేః,
తదేతత్కాకతాళీయ మవితర్కిత సమ్భవమ్।

టీక : తటిత్ + గౌరీ = మెరపుతీగవలె గౌరవర్ణము కలదియు; ఇన్దు + తుల్య + అస్యా = చంద్రునితో సాటియైన ముఖముకలదియు; మమ + దృశోః = నా రెండు కన్నులకు; కర్పూర స్త్రీ = కర్పూరమువలె ఆచరించునదియు; కాన్త్యా = లావణ్యముచేత; స్మరవధూయన్తీ = స్మరవధువైన రతివలె ఆచరించునదియు; (అయిన); తన్వీ = యువతి; రహః = రహస్య ప్రదేశమునందు; మయా = నాచేత; దృష్టా = చూడబడినది. తయా = ఆమెతో; మేళనమ్ = సమావేశము; యత్ = ఏదియో; మే = నాకు; తత్ర = అక్కడ; తత్ + రతేః = ఆమెతోడి సురతముయొక్క; లాభః = ప్రాప్తి; యత్ + చ = ఏదియో; తత్ + ఏతత్ = అయిది యంతయు; కాకతాళీయమ్ = కాకతాళీయము; అవితర్కిత సంభవమ్ = అప్రయత్నసిద్ధము.

వ్యాఖ్య : ఈ రెండు శ్లోకములయందు లుప్తోపమ యందలి యెనిమిది భేదములకు లక్ష్యములు చూపబడినవి.

'తటిద్గౌరి' అను సమాసమునకు 'తటి దివ గౌరీ' అన్నది వివక్షితార్థము. మెరపుతీగవలె గౌర (పచ్చని) వర్ణముగలది యని యర్థము. ఇచ్చట 'ఇవ' అన్న ఉపమావాచకము లోపించినది. కావున ఇది వాచకలుప్తకు లక్ష్యము. ఇచ్చట 'తన్వి' యుపమేయము: 'తటిత్తు' ఉపమానము; 'గౌరత్వము' సాధారణధర్మము. ఉపమాసామగ్రియందలి నాలుగింటిలోను ఉపమేయము, ఉపమానము, సాధారణధర్మము అను మూడింటికి నిచ్చట ప్రవేశము కలదు, ఉపమావాచకము మాత్రమే లోపించినది. 'అదర్శనం లోపః' అన్నది నిర్వచనము. కనిపింపకుండుటకే లోపమని సంకేతము. అర్థము గమ్యమానమగుచుండగా, సదర్థప్రతిపాదకపదము ప్రయోగమునందు కావరాకుండుట

యని తాత్పర్యము. 'ఇవ' శబ్ద మిట్లు లోపించుటచేతనే, యిది వాచకలుప్తకు లక్ష్య మగుచున్నది.

ఇన్దు తుల్యాస్యా- అని యన్నప్పుడు 'ఇన్దునా తుల్య మాస్యం యస్యాః సా' అన్నది విగ్రహవాక్యము. చంద్రునితో తుల్యమైన ముఖము కలది యన్నది యర్థము. ఇచ్చట ముఖము ఉపమేయము. చంద్రుడు ఉపమానము. తుల్యమైన అన్నది ఉపమావాచకము. ఉపమా సామగ్రియగు నాలుగింటియందును మూడింటికి ప్రవేశము కలదు; సాధారణధర్మము మాత్రమే లోపించినది. కావుననే యిది ధర్మలుప్తకు లక్ష్యమగుచున్నది.

మమదృశోః కర్పూరన్తి- అని యన్నప్పుడు 'కర్పూరన్తి' యన్న రూపమునకు 'కర్పూర మివాచరన్తి' అన్నది యర్థము. కర్పూరము కన్నులకు చల్లనైయుండి యానందమును గూర్చునట్లు, తన్వి యానందమును గూర్చుచున్నదని తాత్పర్యము. అందువలన 'తన్వి' యుపమేయము. 'కర్పూరము' ఉపమానము. ఇంక గమ్యమానములగుచున్న సాధారణ ధర్మము, నుపమావాచకము పైలక్ష్యమునం దనుపాదానములైనవి. సాధారణధర్మోపమావాచకములకు లోపము కలుగుటచేత, ఇది ధర్మవాచకలుప్తకు లక్ష్యమగుచున్నది.

కాన్త్యా స్మరవధూయన్తి- అని యన్నప్పుడు 'స్మరవధూయన్తి' యన్న రూపమునకు 'స్మరవధూ మివాచరన్తి' అన్నది యర్థము. మన్మథుని భార్యయైన రతివలె గాపించుకొనునదని తాత్పర్యము. ఇది ద్వితీయాంతమైన 'ఆత్మానమ్' అనుదానితో అన్వయమును గలిగియుండును. కాని యీపదము గమ్యమానమగుచున్నదే కాని యుపాదానము కాలేదు. కావున ఉపమేయము లోపము నొందినట్లే. అట్లే ఉపమావాచకముకూడ ఉపాదానము కాలేదు. సాధారణధర్మమగు కాంతి, ఉపమానమగు స్మరవధువు ప్రయుక్తములై యున్నవి. కావుననే యిది వాచకోపమేయ లుప్తకు లక్ష్యమగుచున్నది.

మొదటిశ్లోకమునందు నాలుగుభేదములకు నాలుగులక్ష్యములు పై విధముగా ప్రదర్శింపబడినవి. ఇందెచ్చటను ఉపమానమునకు లోపము కలుగలేదన్నది గమనార్హము. ఉపమానలోపముగల లుప్తోపమభేదములు నాలుగు గలవు. వానికి లక్ష్యములను రెండవశ్లోకము ప్రదర్శించుచు. వాని నిప్పుడు వరుసగా పరిశీలింతము.

తదేతత్కాకతాళీయ మవితర్కిత సమ్భవమ్- అని యన్నప్పుడు 'కాకతాళీయమ్' అన్నరూపమునకు 'కాకతాళ మివ కాకతాళీయమ్' అన్నది వ్యుత్పత్తి. కాకతాళము వంటి దన్న యర్థమునందు 'కాకతాళీయమ్' అన్న రూప మేర్పడును. 'కాకతాళమ్' అన్నరూపమునకు 'ఇవే ప్రతికృతౌ' అన్న యధికార సూత్రమునుబట్టి ఛ ప్రత్యయము కలుగును. అప్పుడు 'కాక తాళ + ఛ=కాకతాళ + ఈయ=కాకతాళీయ' అని యగును. ఇచ్చట ఛ ప్రత్యయరూపమున ఉపమావాచకము ప్రయుక్త మగుచున్నది. 'తదేతత్' అని యనుటచేత శ్లోకపూర్వార్థమునందున్న తయామేళనం, తద్రతేర్లాభః- అను రెండు నొక్కటిగా ఉపమేయస్థానమును పొందుచున్నవి. అవితర్కిత సంభవత్వము సాధారణ ధర్మము. ఇచ్చట ఉపమావాచకము, వర్ణ్యము, సాధారణ ధర్మము ఉపాత్తములైనవి. ఇంక మిగిలినది ఉపమానము. దీని కిందు ప్రవేశము లేదు. కావుననే యిది ఉపమానలుప్తకు లక్ష్యమగుచున్నది.

తదేతత్కాకతాళీయ మవితర్కిత సమ్భవమ్- అని యన్నప్పుడు 'కాక తాళీయమ్' అన్నరూపమునందలి కాక, తాళశబ్దములు రెండును కాకతాళ సమాగమముచేత ఉత్పన్నమైన సమవేతక్రియను స్ఫురింపజేయును. కాకి యొక్క రాకవలె, తాటిపండు పడుటవలె అయినక్రియ 'కాకతాళ' మగును. 'కాకాగమనమివ తాళపతనమివ కాకతాళమ్' అన్నది వ్యుత్పత్తి. 'తద్ర తేర్లాభః' అన్నయుపమేయము తాళఫలభోగరూపమైన యుపమానమును గమ్యమానము చేయుచున్నది. కాని అది యుపాదానము కాలేదు. అట్లే సమాసార్థము కలదు. 'ఇవ' శబ్దముకూడ ఉపాదానము కాలేదు. 'అవి తర్కిత సమ్భవమ్' అన్నది సాధారణధర్మము. కావుననే యిది ఉపమాన వాచకలుప్తకు లక్ష్యమగుచున్నది.

తదేతత్కాకతాళీయ మవితర్కితసమ్భవమ్- అన్నచోట 'అవితర్కిత సంభవమ్' అన్నది సాధారణధర్మముగా వ్యవహరించుట పైని గమనించితిమి. దానిని తొలగించి 'అభవత్కిం బ్రవీమి తే' అన్నపాఠమును గల్పించుకొన్నచో ధర్మము లోపించును. ఉపమానము లోపించినట్లు ఇంతకు ముందే చూచితిమి. కావున 'తదేతత్కాకతాళీయ మభవత్కిం బ్రవీమితే' అని యన్నప్పు డిది ధర్మోపమానలుప్తకు లక్ష్యమగును. ఇచ్చట ఛప్రత్యయరూపమున నివార్థక ముపాత్తమైనట్లు గ్రహింపవలసి యుండును.

తదేతత్కాకతాళీయ మభవత్కిం బ్రవీమి తే- అని యన్నప్పుడు సమాసత్వముచేత 'ఇవ' శబ్దార్థమునకు లోపము కలిగినది. పాఠాంతరగ్రహణముచేత సాధారణధర్మమునకు లోపము కలిగినది. కాకతాళీయమని యనుటచేత తాళఫలోపభోగరూపమైన యుపమానము లోపించినట్లు ముందే చెప్పుకొంటిమి. కావుననే, యిది ధర్మోపమానవాచకలుప్తకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఇది యెక్కువభాగము వ్యాకరణము నాశ్రయించి యేర్పడుచున్నది. ప్రత్యయార్థమునందు 'ఇవ' శబ్దోపాదానము నంగీకరించుటయు, సమాసార్థమునందు అంగీకరింపకుండుటయు శాస్త్రపద్ధతి.

ఆంధ్ర చంద్రాలోకమునందు సూరకవి యనువాదము కానరాదు. కావున, ఈక్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. చంచలాగౌరి పూర్ణేందు సదృశవదన
యరయఁ గర్పూరదాకార యొరిమచేత
స్మరవధూయదాత్మిక రహస్యప్రదేశ
మందుఁ దన్వంగి నాకుఁ గన్పించె దొనర్చె;
తత్సమాగతియు నచటఁ దద్రతియును
గాకతాళీయ మవితర్కితాకలితము.

విమర్శ : ధర్మము నుపాదానము చేయునప్పుడు పై పద్యమును యథాతథముగా గ్రహింపవచ్చును. సాధారణధర్మమును లోపింపజేయునప్పుడు చివరిపంక్తిని 'గాకతాళీయ మేమనం గలను సఖుఁడ?' అని మార్చుకొనవలయును. అట్లు మార్చినప్పుడుమాత్రమే ధర్మోపమానలుప్త, ధర్మోపమాన వాచకలుప్త- యన్నభేదములకు లక్ష్యములు సిద్ధించును.

2. అనన్వయాలఙ్కారః

5. ఉపమానోపమేయత్వం యదేకస్యైవ వస్తునః,
ఇన్దు రిన్దురివ శ్రీమానిత్యాదౌ తదనన్వయః॥

టీక : ఏకస్య + ఏవ = ఒకే; వస్తునః = వస్తువునకు; ఉపమానో ఉపమేయత్వం = ఉపమానత్వమును ఉపమేయత్వమును; (వర్ణితం) యత్ = (వర్ణింప

బడినది) యేదో; తద్ (వర్ణితం) = ఆ వర్ణింపబడినది. ఇన్దుః=చంద్రుడు; ఇన్దుః + ఇవ=చంద్రునివలె; శ్రీమాన్=శోభావంతుడు; ఇతి + అదౌ=మున్నగు దానియందు; అనన్వయః=అనన్వయాలంకారము.

వ్యాఖ్య : ఒకే వస్తువునకు ఉపమానత్వము నుపమేయత్వముగూడ కల్పింపబడినయెడల అది యనన్వయాలంకార మగునని లక్షణము. సాధారణముగా రెండు వస్తువులను గ్రహించి పోల్చుట లోకధర్మము. వర్ణ్యమగు వస్తువొకటి; అదియే ఉపమేయము. అవర్ణ్య మింకొకటి; అదియే ఉపమానము. అనన్వయము అనియనగా 'అన్వయముకాకుండుట' అన్నది శబ్దార్థము. ఉపమేయమైన వస్తువు మరొకవస్తువుతో అన్వయమును పొందకుండుట యిక్కడ విశేషము. ఈవిశేషమునుబట్టి అనన్వయాలంకార మన్నపేరు సార్థకమగుచున్నది. అనన్వయము ద్వితీయవస్తువ్యవచ్ఛేదకము; అనగా రెండవవస్తువుతోడి సాదృశ్యము నంగీకరింపదని తాత్పర్యము. ఉపమేయముగా వర్ణితమైనదే ఉపమానముగా వర్ణితమగును. వర్ణ్యము నిరుపమాన మన్నది యుద్దిష్టము.

చంద్రుడు చంద్రునివలె శోభావంతుడు- ఇది యుదాహరణము. చంద్రుడు ఉపమేయము; చంద్రుడు ఉపమానము; వలె ఉపమావాచకము; శోభావత్త్వము సాధారణధర్మము. ఉపమేయమైన చంద్రుడే యుపమానముగా వర్ణింపబడుటచేత అనన్వయాలంకార లక్షణము సరిపడుచున్నది. దీనివలన చంద్రుని నిరుపమానత ద్యోతిత మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

క. జగతి నొక వస్తువునకే
తగ నుపమానోపమేయత ఘటించుట చె
న్నగునేని నది యనన్వయ
మగు శశి శశిభంగి కాంత్యుదగ్రుఁ డనుక్రియన్.

విమర్శ : లక్షణలక్ష్యములు సక్రమముగానే యున్నవి. కాని పంపకము రెండింటికి సమముగా లేదు. లక్షణము మూడుపాదములు దాటి ప్రసరించినది. లక్ష్య మొక్కపాదమునందే యొదిగిపోయినది. పద్యమునందు

పూర్వార్ధమున లక్షణము, నుత్తరార్ధమున లక్ష్యము నుండుట యుచితముగా నుండును. ఈ క్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. వర్ణ్యము నవర్ణ్యమొక్కటే వస్తువయిన
నది యనన్వయాలంకార మై రహించు;
తారకామనోహరుని విధానఁ దార
కామనోహరుఁ డచ్ఛప్రకాశమూర్తి.

3. ఉపమేయోపమాలఙ్కారః

6. పర్యాయేణ ద్వయోస్తచ్చేదుపమేయోపమామతా,
ధర్మోఽర్థఇవ పూర్ణశ్రీరర్థో ధర్మ ఇవ త్వయి॥

టీక : ద్వయోః = రెండింటికిని; పర్యాయేణ=పర్యాయక్రమమున; తత్ + చేత్ = ఉపమేయోపమానత్వము వర్ణింపబడినయెడల; (సా = అది): ఉపమేయోపమా=ఉపమేయోపమ యన్నయలంకారముగా; మతా=సమ్మతింపబడినది॥ ధర్మః=ధర్మము; అర్థః + ఇవ=అర్థమువలె; అర్థః=అర్థము; ధర్మః + ఇవ=ధర్మమువలె; త్వయి=నీయందు; పూర్ణశ్రీః=శ్రీమంతము.

వ్యాఖ్య : రెండు వస్తువులకు పర్యాయక్రమమున నుపమేయోపమానత్వమును కల్పించినయెడల నది యుపమేయోపమాలంకార మగు నని లక్షణము. ఇచ్చట రెండు వస్తువులు మాత్రమే యుండును. మొదట నొకవస్తువుపమేయముగా వ్యవహరించును. అప్పుడు రెండవది యుపమాన మగును. రెండవది యుపమేయముగా వ్యవహరించునప్పుడు మొదటిది యుపమాన మగును. ఇట్లు రెండు వస్తువులే పర్యాయక్రమమున నుపమేయము నుపమానము గూడనై వ్యవహరించును. ఇచ్చట మూడవ వస్తువున కవకాశ మెంత మాత్రమును లేదు. ఈ యలంకారము తృతీయ వస్తువ్యవచ్ఛేదకము.

నీయందు ధర్మ మర్థమువలె, అర్థము ధర్మమువలె శ్రీమంతము- అన్నది లక్ష్యము. ఇచ్చట ధర్మము, అర్థము. అని రెండు వస్తువులు గలవు. మొదటి భాగమునందు ధర్మ ముపమేయమై అర్థ ముపమాన మగుచున్నది. రెండవ భాగమునందు అర్థ ముపమేయమై ధర్మ ముపమాన మగుచున్నది. 'ఇవ' అన్నది ఉపమావాచకము. 'పూర్ణశ్రీః' అన్నది సాధారణధర్మము. ఇచ్చట మూడవవస్తువు లేనేలేదు.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

క. మునుపటివలెఁ బర్యాయం
బున నుపమానోపమేయముల నది కల్పిం
చిన నుపమేయోపమ యనఁ
దనరారుచునుండుఁ గృతుల దర్పకమథనా !

గీ. ధర్మ మర్థము భంగి నర్థంబు ధర్మ
మట్ల నీయందు లక్ష్మీసమన్వితంబు
లతనుఁ డిందుండు బలె నిందుఁ డతనుఁడు బలె
విరహపీడనదక్షు లన్కారణి శర్వ !

విమర్శ : ఇచ్చుట లక్షణ మొక పద్యమునందు, లక్ష్యములను మరొక పద్యమునందు చెప్పుట జరిగినది లక్షణలక్ష్యముల నొక్క పద్యముననే చెప్పుట చంద్రాలోక సంప్రదాయము. ఒకే యలంకారము పెక్కు భేదములను గలిగియున్నప్పుడు తక్క, తక్కినయన్నిచోట్ల నీ సంప్రదాయము పాటింపబడినది. అట్లు సంగ్రహించి చెప్పుట అధ్యేతల గ్రహణశక్తికి సహకరించును. కాబట్టి యీక్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. రెండుఁ బర్యాయమునఁ బ్రవర్తించునేని
మెచ్చుగొను నుపమానోపమేయ మనఁగ;
ధర్మ మర్థంబుకరణి నర్థంబు ధర్మ
మట్లు నీయందుఁ బూర్ణ శోభాస్పదములు.

4. ప్రతీపాలఙ్కారః (తద్భేదాః)

7. ప్రతీప ముపమానస్యోపమేయత్వ ప్రకల్పనమ్,
త్వల్లోచనసమం పద్మం త్వద్వక్త్రి సదృశో విధుః॥

టీక : ఉపమానస్య=ఉపమానమునకు; ఉపమే యత్వ ప్రకల్పనమ్=ఉపమేయత్వమును చేకూర్చుట; ప్రతీపమ్=ప్రతీపాలంకారము॥ పద్మం=పద్మము; త్వత్ + లోచనసమం=నీయొక్క లోచనములకు సమానమైనది; విధుః=చంద్రుడు; త్వత్ + వక్త్రిసదృశః=నీయొక్క ముఖముతో సాటి యైనవాడు.

వ్యాఖ్య : పూర్వార్ధమున లక్షణము, ఉత్తరార్ధమున రెండు లక్ష్యములు ప్రదర్శింపబడినవి.

ఉపమానముగా ప్రసిద్ధమైనదాని నుపమేయముగా కల్పించినయెడల ప్రతీపాలంకార మగునని లక్షణము. సాధారణముగా ఉపమానము ప్రసిద్ధము గుణోత్కర్షమునై యుండును. అట్టిదాని కుపమేయత్వము కల్పించుటచేత న్యూనత్వము కలుగును. ఉపమానమున కిట్టి విరుద్ధత కలుగుటచేతనే దీనికి 'ప్రతీపము' అనుపేరు సార్థక మగుచున్నది.

ఇచ్చట ఉపమానము కాదగిన వస్తువునకు ఉపమేయత్వము కల్పింపబడును. ప్రకృతమైన రెండవ వస్తు వెట్లును వర్ణ్యమేకదా! కావున నిచ్చట అవర్ణ్యమయిన యుపమేయమునకు, వర్ణ్యమయిన యుపమేయమునకు సాదృశ్యము చెప్పుట జరుగుచున్నదన్నమాట! ఉపమానమున కుపమేయత్వ కల్పనముచేత, వర్ణ్యావర్ణ్యములు రెండును ఉపమేయములే యని గ్రహింపవలయును.

ప్రతీపాలంకారము అయిదుభేదములను కలిగియుండును. మొదటి భేదమునకు లక్షణ మిది తక్కినభేదములందును ఉపమానమునకు న్యూనత్వము నాపాదించుటయే కలదు. కావుననే ప్రతీప మనుపేరు చెల్లుచున్నది.

పద్మము నీలోచనముతో సమముగా నున్నది. ఇది లక్ష్యము. లోచనము వర్ణ్యముగాను, పద్మము ఉపమానముగాను వర్ణింపబడుట ఉపమాద్యలంకారములయందలి పద్ధతి. ఇక్కడ తద్విరుద్ధముగా ప్రసిద్ధమైన పద్మమునే యుపమేయముచేసి, వర్ణ్యమగు లోచనముతో పోల్చుట జరిగినది. కావుననే యిది ప్రతీపమైనది. ఇట్లు వర్ణించుటచేత వర్ణ్యము (లోచనము) నకు గుణోత్కర్షము కలుగును. చంద్రుడు నీముఖముతో సమానుడు— అన్నది మరొక యుదాహరణము. దీనినిగూడ నిట్లే యన్వయించుకొనవచ్చును.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. అలరును బ్రతీప ముపమాన మైనయట్టి
వస్తు వుపమేయ మగుచును వరలెనేని;
నీ విలోచన సదృశముల్ నీరజములు;
నీ ముఖసముండు పరిపూర్ణసోముఁ డనఁగ.

ద్వితీయ భేదము :

8. అన్యోపమేయలాభేన వర్ణ్యస్యానాదరశ్చ తత్,
అలం గర్వేణ తే వక్త్ర! కాన్త్యా చన్ద్రో భవాదృశః॥

టీక : అన్య + ఉపమేయలాభేన=అన్యమైన యుపమేయము లభించుటచేత; వర్ణ్యస్య=ప్రకృతమైన యుపమేయమునకు; అనాదరః=తిరస్కారము; (వర్ణితం చేత్=వర్ణింపబడిన యెడల); తత్ + చ=అది యొక ప్రతీపము॥ వక్త్ర=ఓవదనమా; తే=నీయొక్క; గర్వేణ=గర్వము; అలమ్=చాలును; చన్ద్రః=చంద్రుడు; కాన్త్యా=శోభచేత; భవాదృశః=నీతో సమానుడు.

వ్యాఖ్య : పూర్వార్ధమున లక్షణము, ఉత్తరార్ధమున లక్ష్యము ప్రదర్శింపబడినవి.

అవర్ణ్యమైన యుపమేయము లభించుటచేత వర్ణ్యము ననాదరించినట్లు చెప్పినయెడల, అదియును ప్రతీపాలంకారమే యగును. ఇది లక్షణము. ఇక్కడకూడ ప్రకృతవర్ణ్యమును తిరస్కరించుట యున్నప్పటికిని, ఉపమాన కోటికి చెందిన అవర్ణ్యమును ఉపమేయముగా పరిగణించుట జరుగుచునే యున్నది. కావుననే, యిది ప్రతీప మగుట.

ఓ వదనమా! ఇంక నీగర్వము చాలును. కాంతిచేత చంద్రుడు నీతో సమానుడు- అన్నది లక్ష్యము. వదనము ప్రకృతవర్ణ్యము. కాంతి సమాన ధర్మము. చంద్రుడు అప్రకృతమైన యుపమేయము. వదనమునకు కాంతి యందు తనతో సాటిగాగలవారు లేదన్న గర్వమున్నది. చంద్రునకుసైతము కాంతి యున్నది; కావున నీకు సాటి కాగలడు- అనిచెప్పుటచేత ప్రకృతము ననాదరించుట జరుగుచున్నది. కాని కాంతిమత్త్వమునందు ప్రసిద్ధినొందిన చంద్రుని నుపమేయముగా పరిగణించి, అతనికిని కాంతిగలదని చెప్పుట చంద్రునికి న్యూనత్వమునే కల్పించుచున్నది. కావుననే యిది ప్రతీపాలంకారమునకు లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్ర చంద్రాలోకము :

గీ. పరఁగ నన్యోపమేయలాభంబుచే న
నాదరము వర్ణ్యమున కిడ నదియు నగును;

గర్వ మొందఁగ నేల మొగంబ ! నీకుఁ
గాంతిని భవాదృశుఁడు తారకావిభుండు.

తృతీయభేదము :

9. వర్ణ్యోపమేయలాభేన తథాన్యస్యాప్యనాదరః
కః క్రౌర్యదర్పస్తేమృత్యో ! త్వత్తుల్యా స్సన్తిహి స్త్రియః॥

టీక : వర్ణ్య + ఉపమేయలాభేన = ప్రకృతమైన యుపమేయము లభించుటచేత; అన్యస్య + అపి = అప్రకృతమైన యుపమేయమునకు సైతము; అనాదరః = తిరస్కారము; (వర్ణితం చేత్ = వర్ణింపబడినయెడల); తథా = అట్లే; (ప్రతీపం స్యాత్ = ప్రతీపము గను)॥ మృత్యో = ఓ మరణమా; తే = నీకు; క్రౌర్య దర్పః = క్రూరత్వమునందు గర్వము; కః = ఏమి (నిష్ప్రయోజనమని భావము) త్వత్ + తుల్యాః = నీతో సాటియగువారు; స్త్రియః = స్త్రీలు; సన్తిహి = ఉన్నారు లే.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతమైన యుపమేయము లభించుటచేత అప్రకృతమైన యుపమేయము ననాదరము చేసినయెడల ఇది యింకొకవిధమైన ప్రతీపమగును. ఇది లక్షణము.

ఓ మృత్యువా ! నీకు క్రౌర్యదర్పమేల ? నీతో సాటియగువారు స్త్రీలు కలరులె- అన్నది లక్ష్యము. స్త్రీలు వర్ణ్యము; మృత్యువు అవర్ణ్యము; క్రౌర్యదర్పము సాధారణధర్మము. నేనే క్రౌర్యమునందు అన్నింటిని మించినదాన నని మృత్యువున కొక గర్వము కలదు. అది ప్రసిద్ధము. ఇప్పుడంతటి క్రౌర్యముగలవారు స్త్రీలు గలరని చెప్పుటచేత, మృత్యువునకు తిరస్కారమే లభించుచున్నది. వర్ణ్యమునుబట్టి తుల్యధర్మముగల అవర్ణ్యమును తిరస్కరించుటవలన నిది ప్రతీపలక్షణమునకు సరిపడుచున్నది.

ఆంధ్ర చంద్రాలోకము :

గీ. ఒరుని యనాదరంబు వర్ణ్యోపమేయ
లాభమునఁ గల్గ నదియుఁ జెలంగు; మిత్తి !
క్రౌర్యదర్పంబు నీకేల ? కలరు చాలఁ
ద్వత్సమము లైనయట్టి కాంతాజనములు.

విమర్శ : మూలమునందలి 'అన్యస్యాప్యనాదరః' అన్నది యనువాద మందు 'ఒరుని యన్యాదరంబు' అని యైనది. మూలమునందలి 'అన్య' శబ్దము సాంకేతికము. దీనికి అప్రకృతము. అవర్ణ్యము మొదలగు పదమునే యుప యోగింపవలయును. అట్లుండుట శాస్త్రపద్ధతి, ఇక్కడ 'ఒరుని' అని మహా దర్థకముగా నుపయోగించుట జరిగినది. ఇది సందర్భసముచితము కాదు. అ తరువాత నుంపవలసినది 'అనాదరంబు' అనియే. అట్లున్నయెడల ఛందస్సు చెడును. 'అన్యాదరంబు' అని యున్నదానికి అర్థము సంగతము కాదు. ఈ క్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. పరగు వర్ణ్యోపమేయ లాభంబుచేత
నన్యము ననాదరంబు సేయంగ నదియ;
మృత్యువా! క్రౌర్యదర్పం బదేల నీకు?
స్త్రీలు కలరులే! యిల నిన్ను బోలువారు.

చతుర్థభేదము :

10. వర్ణ్యేనాన్యస్యోపమాయా అనిష్పత్తివచశ్చ తత్
ముధాపవాదో ముగ్ధాక్షి! త్వన్ముఖాభం కిలామ్బుజమ్॥

టీక : వర్ణ్యేన = ప్రకృతముతో; అవర్ణ్యస్య = అవర్ణ్యమునకు; ఉపమాయాః = ఔపమ్యముయొక్క; అనిష్పత్తివచః = అసంభవమన్న మాట; తత్ + చ = మరియొక ప్రతీపము॥ ముగ్ధాక్షి = ఓ మనోహర నేత్రా; అంబుజమ్ = పద్మము; త్వత్ + ముఖాభమ్ = నీముఖకాంతివంటి కాంతిగలది (అనుట); ముధా + అపవాదః + కిల = మిథ్యారూపమగు నపవాదము కదా!

వ్యాఖ్య : వర్ణ్యముతో అవర్ణ్యమునకు పోలిక అసంభవ వచనమని చెప్పినయెడల, అది యింకొక ప్రతీపభేద మగును. ఇది లక్షణము. ముఖాదులు వర్ణ్యములు; పద్మాదులు అవర్ణ్యములు; రెండిటికిని సామ్యము ప్రసిద్ధము. కాని, యిచ్చట సామ్యము అసంభవ మని చెప్పుటచేత అవర్ణ్యము అత్యంత తిరస్కారపాత్రమగుచున్నది. కావుననే యిది ప్రతీప మగుట.

ఓ ముగ్ధాక్షీ! పద్మము నీముఖశోభను గలిగియున్నదనుట మిథ్యాప వాదమేకదా. అన్నది లక్ష్యము. ముఖము వర్ణ్యము; పద్మము అవర్ణ్యము; శోభ సమానధర్మము. ముఖమును పద్మముతో పోల్చుట ప్రసిద్ధము. దానిని

వ్యత్యయముచేసి పద్మమునే ముఖముతో పోల్చినయెడల ప్రతీపమగును. ఇవ్వ దట్టిపోలికయే అసంభవమని, మృధాపవాదమని యనుటచేత పద్మము అత్యంతతిరస్కృత మగుచున్నది. దీనివలన ప్రకృతమైన వర్ణ్యమునకు ప్రకర్ష యేర్పడుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. వర్ణ్యమున నుపమానాన్యవస్తువునకుఁ
దగ ననిష్పత్తి వచనంబు దవుల నిదియు;
ధవళనయన ! మృషాపవాదంబు యుష్మ
దానన సమాన మానంట యంబుజంబు.

విమర్శ : ఉపమాన + అన్యవస్తువు అని యన్నప్పుడు ఉపమానము కంటె నన్యమగు వస్తువన్న యర్థమును గ్రహింపరాదు. ఉపమానముగా ప్రసిద్ధమగు నన్యవస్తువన్న యర్థమును మాత్రమే గ్రహింపవలయును. మూలమునందు 'అన్యస్యోపమాయాః' అని యుండుటచేత 'ఉపమా' శబ్దమును 'అన్యస్య' అనుదానికి విశేషణముగా గ్రహించుట జరిగియుండును. కాని అది సరికాదు. 'ఉపమాయాః' అనుదానికి దీటుగా 'ఔపమ్యముయొక్క' అను భావమును సూచించు పద మిచ్చట కానరాకున్నది. 'ఔపమ్యముయొక్క యనిష్పత్తివచనము అన్నది యుద్దిష్టమయిన యర్థము; కావున, ఇచ్చట సందర్భమునుబట్టి ''ఔపమ్యముయొక్క' యనుదాని నధ్యాహృతము చేసికొన వలసి యుండును.

పంచమభేదము :

11. ప్రతీప ముపమానస్య కైమర్థ్య మపి మన్వతే
దృష్టం చేద్వదనం తస్యాః కింపద్మేన ? కి మిన్దునా ?

టీక : ఉపమానస్య = ఉపమానముయొక్క; కైమర్థ్యమ్ + అపి = కిమర్థమని ప్రశ్నించుటనుగూడ; ప్రతీపమ్ = ప్రతీపాలంకారముగా; (సూరయః = పండితులు); మన్వతే = భావించుచున్నారు॥ తస్యాః = స్త్రీయొక్క; వదనమ్ = ముఖము; దృష్టం + చేత్ = చూడబడినయెడల; పద్మేన + కిమ్ = పద్మముతో నేమి ప్రయోజనము; ఇందునా + కిమ్ = చంద్రునితో నేమిపని.

వ్యాఖ్య : ఉపమానముయొక్క కైమర్థ్యముకూడ ప్రతీపాలంకార మగు నని లక్షణము. కిమ్ + అర్థమ్ అని యనగా 'దేనికొరకు' అని యర్థము; అనగా నిరర్థకము, నిష్ప్రయోజకము- ననియే తాత్పర్యము. కిమర్థస్యభావః కైమర్థ్యమ్. కైమర్థ్య మని యనగా నిష్ప్రయోజకత్వ మని భావము ఉపమానము యొక్క కార్యము నుపమేయమే చేయుచుండగా ఉపమానము నిష్ప్రయోజక మగునుగదా! అప్పుడు ఉపమేయమే గుణోత్కృష్టమగును. కావననే యిదికూడ ప్రతీపభేద మగుచున్నది.

సుందరీవదనమును సందర్శించినయెడల పద్మమేల? చంద్రు డేల? అన్నది లక్ష్యము. వదనము వర్ణ్యము; పద్మ చంద్రులు అవర్ణ్యము. పద్మమును గాని చంద్రునిగాని దర్శించుటచేత గలిగెడి యానందము వదనమును దర్శించుటచేతనే కలుగుచున్నది కావున నింక, పద్మాదులతో ప్రయోజనములేదు. ఇట్లనుటచేత వదనముయొక్క ఆధిక్యము ప్రతిష్ఠితమగుచున్నది. ముఖమును పద్మముతోగాని, చంద్రునితోగాని పోల్చుట ప్రసిద్ధము. పద్మధర్మము, చంద్రధర్మము ముఖమునందే యుండుటచేత పద్మచంద్రులకు తిరస్కారము లభించుచున్నది అందువలననే ప్రతీపమునకు లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము:

గీ. తనరు నుపమాన కైమర్థ్యమును బ్రతీప
మనఁగఁ గావ్యములందు; నీ యలరుఁబోఁడి
నెమ్మొగము చూడఁబడెనేని నీరజముల
తోడ నేమి? సుధాంశునితోడ నేమి?

5. రూపకాలఙ్కారః (తద్భేదాః)

12. విషయ్యభేద తాద్రూప్య రఞ్జనం విషయస్య యద్
రూపకం తత్త్రిధాధిక్య న్యూనత్వానుభయోక్తిభిః॥

టీక : విషయస్య = ఉపమేయముయొక్క; విషయి + అభేదర ఞ్జనమ్ = ఉపమానముతోడి యభేదవర్ణనమును; విషయి + తాద్రూప్యరఞ్జనమ్ = ఉపమానముతోడి తాద్రూప్యవర్ణనమును; యత్ = ఏదియో; తత్ + రూపకమ్ = అది రూపకాలంకారము॥ తత్ = ఆరూపకాలంకారము; ఆధిక్య + న్యూనత్వ

+ అనుభయ + ఉక్తిభిః = అధికోక్తిచేతను, న్యూనతోక్తిచేతను, అనుభయోక్తిచేతను: త్రిధా = మూడు విధములుగా: (స్యాత్ = అగును.)

వ్యాఖ్య : ఒక్క శ్లోకమునందే రచయిత రూపకాలంకారమునకు లక్షణమును, భేదములను గూడ సమాకలనము చేసియున్నాడు. లక్ష్యములను తరువాతి శ్లోకములలో వరుసగా ప్రదర్శించును. ఇట్లు అనేకభేదము లున్నప్పుడుమాత్రమే లక్షణమునుండి లక్ష్యమును వేరుచేసి చూపుట జరుగును. అట్లు కానియెడల ఒకేశ్లోకమున, పూర్వార్ధమున లక్షణమును ఉత్తరార్ధమున లక్ష్యమును ప్రదర్శించుట రచయిత సర్వసాధారణముగా పాటించు వరిపాటి.

ఉపమేయమునకు ఉపమానముతోడి యభేదమునుగాని, తాద్రూప్యమునుగాని వర్ణించినయెడల రూపకాలంకారమగును. ఇది లక్షణము. అభేదమనగా భేదభావమని యర్థము. తాద్రూప్యమని యనగా తద్రూపత్వ మవి యర్థము. అభేదరంజనమువలన ఉపమానముకంటె నుపమేయము భిన్నము కానట్లుగా వర్ణించుట జరుగును. తాద్రూప్యరంజనమువలన ఉపమేయమున కుపమానము తోడి సాదృశ్యముమాత్రమే వర్ణితమగును. రంజనపదమువలన ఈ యభేదము కాని సాదృశ్యము కాని సహృదయ హృదయరంజకమై యుండవలయునన్నది నిష్కర్ష. 'ఆరోపాత్తు రూపకమ్' అన్న నిరుక్తినిబట్టి రూపకమునం దారోపణమే జరుగుచున్నదని గుర్తింపవలయును. అభేదము నారోపించుటచేత అభేదరూపకము తాద్రూప్యము నారోపించుటచేత తాద్రూప్యరూపకము- అని రూపకాలంకారము స్థూలముగా రెండురకము లైనది.

అధికోక్తి, న్యూనోక్తి, అనుభయోక్తి- అనువానివలన పైరెండు భేదములును మరల మూడేసి భేదములను పొందును. అప్పుడు అధికాభేదరూపకము, న్యూనాభేదరూపకము, అనుభయాభేదరూపకము, అధికతాద్రూప్యరూపకము, న్యూనతాద్రూప్యరూపకము, అనుభయతాద్రూప్యరూపకము- అని మొత్తము ఆరు భేదము లగును.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. ప్రకట మగునట్టి విషయంబునకు విషయ్య
భేద తాద్రూప్య రంజనం బేది యదియ

రూపకం బిది మూఁడు తీరులఁ దనర్చు
నధికతా న్యూనతానుభయ వచనాప్తి.

13. అయం హి ధూర్జటి స్సాక్షాద్యేన దగ్ధాః పురః క్షణాత్,
అయ మాస్తే వినా శమ్భు స్తార్తీయీకం విలోచనమ్॥

టీక : యేన=ఎవనిచేత; క్షణాత్=క్షణకాలము లో; పురః=పురములు; దగ్ధాః=దహింపబడినవో; (సః=అ): ధూర్జటిః=శివుడు; సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగా; అయం+హి=నిశ్చయముగా నితడే॥ తార్తీయీకం=మూడవది యైన; విలోచనం=కన్ను; వినా=లేనట్టి; శమ్భుః=శివుడు; అయం=ఇతడు; ఆస్తే=అయియున్నాడు.

వ్యాఖ్య : లక్ష్యములను శ్లోకక్రమమున ప్రదర్శించుట జరుగుచున్నది. లక్షణము లేక్రమమున నిరూపితములైనవో యాక్రమముననే లక్ష్యములును నిరూపితము లగుచుండుట సాధారణ పద్ధతి. వక్తృవివక్షనుబట్టి, వస్తుప్రాధాన్యమునుబట్టి క్రమము మారవచ్చును. పూర్వము చెప్పికొన్న క్రమమునుబట్టి అధికత్వాభేదరూపకమును ప్రప్రథమముగా ప్రదర్శింపవలసి యుండును. ఇక్కడ ప్రాధాన్యమునుబట్టి అభేదరూపకభేదములలో కడపటిదైన అనుభయాభేదరూపకమును ప్రదర్శించుట జరిగినది.

ఎవనిచేత పురములు క్షణములో దగ్ధములైనవో, అధూర్జటియే యితడు అన్నది లక్ష్యము. ఇది యొకరాజు నుద్దేశించి చెప్పినమాట. 'అధూర్జటియే యితడు' అని చెప్పుటచేత అభేదము ప్రతిపన్న మగుచున్నది. 'సాక్షాత్' అన్న పదము దీనికి సహకరించుచున్నది. 'హి' అన్నది నిశ్చయద్యోతకము. ఈశ్వరుడు త్రిపురములను దగ్ధము గావించెను: ఈరాజు శత్రుపురములను దగ్ధము గావించెను. పురదాహకధర్మ మిరువురకు సమానమే. అల్పత్వముకాని అధికత్వము కాని ఉక్తము కాలేదు. కావుననే యిది యనుభయాభేదరూపక మగుచున్నది. ఇది మొదటి భేదము.

మూడవకన్నులేని శంభుడే యీతడు- ఇది యొకరాజునుగూర్చి చేసిన వర్ణనము. 'శంభుడే యీతడు' అని యనుటచే రాజునకును శంభునకును అభేదము చెప్పబడినది. కావున అభేదరూపకము. శంభుడు మూడు కన్నులు గలవాడు, ఈతడు మూడవకన్ను లేనివాడు. లేకపోవుట న్యూనత్వ ప్రతి

పాఠకము. కావుననే యిది న్యూనాభేదరూపకమునకు లక్ష్య మగుచున్నది. ఇది రెండవ భేదము.

14. శమ్భుర్విశ్వ మవత్యద్య స్వీకృత్య సమదృష్టితామ్,
అస్యా ముఖేన్దునా లబ్ధే నేత్రానన్దే కిమిన్దునా॥

టీక : అద్య=నేడు; శమ్భుః=ఈశ్వరుడు; సమదృష్టితామ్=సమదృష్టిత్వమును; స్వీకృత్య=స్వీకరించి; విశ్వమ్=ప్రపంచమును; అవతి=రక్షించుచున్నాడు॥ అస్యాః=ఈమెయొక్క; ముఖ + ఇన్దునా=ముఖచంద్రునిచే; నేత్రానందే=నయనానందము; లబ్ధే (సతి)=కలుగుచుండగా; ఇందునా + కిమ్=చంద్రునితో నేమి ?

వ్యాఖ్య : ఈశ్లోకమునందు రెండింటికి లక్ష్యములు చూపబడినవి. శంభు డిప్పుడు సమదృష్టిని స్వీకరించి విశ్వమును రక్షించుచున్నాడు. ఇది కూడ ఒకరాజునుగూర్చి చేసిన వర్ణనమే. 'శంభుడు కాపాడుచున్నాడు' అని యనుటచేత ప్రత్యక్షముగా నున్న రాజునకు శంభునితో అభేదము సాధింపబడుచున్నది. కావున అభేదరూపకము. శంభుడు మూడు కన్నులు గలవాడు. కావున సమదృష్టిలేనివాడు. ప్రత్యక్షముగనున్న శంభుడు సమదృష్టిగలవాడు; అనగా సమదృష్టిని గలిగియుండుట యన్నయాధిక్యము గలవాడు. కావుననే యిది అధికాభేదరూపకమునకు లక్ష్యమైనది. ఇంతవరకు అభేదరూపకమునకు గల మూడు భేదములకు లక్ష్యములు ప్రదర్శించుట జరిగినది.

ఈమెయొక్క ముఖచంద్రునిచే నేత్రానందము కలుగుచుండగా చంద్రుడేల ? అన్నది లక్ష్యము. 'ముఖమేవ చన్ద్రః' ముఖమే చంద్రుడను వర్థమున ముఖచంద్రుడు అన్న సమాసము ప్రయుక్తము. ముఖము వేరు; చంద్రుడు వేరు– భిన్నత్వము స్పష్టముగా నున్నది. అయినను ముఖమునకు చంద్రత్వారోపము జరుగుచున్నది. ఆరోపయతి రూపయుక్తం కరోతీతి రూపకమ్– అను నిర్వచనమునుబట్టి రూపకము సార్థకమగుచున్నది. ఇక్కడ విషయమైన ముఖమునకు చంద్రత్వారోపముచేత తాద్రూప్యరూపక మగుచున్నది. ఇచ్చట ఉపమానముకంటె అధికత్వమును గాని న్యూనత్వమును గాని తెలుపకుండుటచేత, ఇది అనుభయతాద్రూప్యరూపకము. ఇక్కడకూడ ప్రతిలోమ క్రమమే యనుసరింపబడినది.

చివరకు వచ్చునప్పటికి 'చంద్రుడేల ?' అని యుపమానకైమర్థ్యము కూర్పబడినది. దీనినిట్టి 'ప్రతీపాలంకారము'గా నిర్ణయింపవలయు ననిపించుట సహజము. కాని అలంకారనిర్ణయము ప్రాధాన్యవివక్షను బట్టి జరుగవలయును. పూర్వమున 'ముఖచంద్రుడు' అన్నచోటి యారోపము ప్రధానము. తత్ప్రాధాన్యమును బట్టియే ఉపమాన తిరస్కారమున కవకాశము కలుగుచున్నది. కావున దీనిని రూపకముగానే నిర్ణయించుట సముచితము.

15. సాధ్వీయ మపరా లక్ష్మీ రసుధా సాగరోదితా,
అయం కళఙ్కినశ్చన్ద్రాన్ముఖచన్ద్రో౽తిరిచ్యతే॥

టీక : ఇయం సాధ్వీ = ఈ పతివ్రత: అపరాలక్ష్మీః=అపరలక్ష్మి: న + సుధాసాగర + ఉదితా=సముద్రసాగరమునుండి యుత్పన్నము కానిది॥ కళఙ్కినః=కళంకముగల: చన్ద్రాత్ = చంద్రునికంటె: అయం = ఈ; ముఖచన్ద్రః=ముఖరూపమైన చంద్రుడు; అతిరిచ్యతే=అతిశయించుచున్నాడు.

వ్యాఖ్య : ఈసాధ్వి సుధాసాగరమునందు సంభవింపని అపరలక్ష్మి— అన్న లక్ష్యమునందు 'అపరలక్ష్మి' అని యనుటచేత లక్ష్మికంటె భిన్నత్వము ప్రతిపన్న మగుచున్నది: అయినను లక్ష్మీధర్మారోపణము జరుగుచున్నది. విషయమునందు విషయిరూపత్వరంజనము జరుగుచుండుటచేత, ఇది తాద్రూప్యరూపక మగును. లక్ష్మి సుధాసాగరోదిత: అది ఆమెయందలి యాధిక్యము. ఈమె అసుధాసాగరోదిత; ఇది యీమెయందలి న్యూనత్వము. విషయమునకు న్యూనత్వము చెప్పబడుటచేత న్యూనత్వ తాద్రూప్యరూపకమున కిది లక్ష్యము. ఇది తాద్రూప్యరూపకమునందు రెండవ భేదము.

కళంకవంతుడైన చంద్రునికంటె ఈముఖచంద్రు డతిశయించుచున్నాడు. ముఖచంద్రుడు అని యనుటచేత ముఖరూపమైన చంద్రుడు అన్నది స్పష్టము. ఇచ్చట ముఖమునకు చంద్రత్వమారోపితమైనది. కావున తాద్రూప్యరూపకము సిద్ధించుచున్నది. చంద్రుడు కళంకవంతుడు; ముఖచంద్రుడు అతిశయసహితుడు. విషయము విషయికంటె నాధిక్యమును గలిగియున్నట్లు చెప్పబడుటచేత, ఇది అధికతాద్రూప్యరూపకమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఇది తాద్రూప్యరూపకమునందు మూడవభేదము.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

క. ఈతండే కద సాక్షా
ద్భ్రాజేశుఁడు క్షణములోనఁ బురములు భస్మీ
భూతంబు లయ్యె నెవ్వని
చేత ననఁగ లక్ష్య మమరు శేషవిభూషా!

విమర్శ : పైది అనుభయాభేదరూపకమునకు లక్ష్యము.

గీ. ఉన్నవాఁ డీతఁడే తిగకన్ను లేని
శంభుఁ డవుచును; శంభుఁ డీసమయమునను
విశ్వ మేలెడి సమదృష్టి స్వీకరించి;
యనఁగ నివి లక్ష్యము లగు శశాంకమౌళి!

విమర్శ : 'ఉన్నవాఁ డీతఁడే తిగకన్నులేని శంభుఁడవుచును' అని యున్నంతవఱకు న్యూనాభేదరూపకమునకు లక్ష్యము. మిగిలిన భాగము అధికాభేదరూపకమునకు లక్ష్యము. ఈ రెండు పద్యములలోను అభేదరూపకమునకు సంబంధించిన మూడు భేదములకు నుదాహరణములు సంతరింపబడినవి.

క. దీని ముఖేందునిచే నే
త్రానందము నాకు లబ్ధ మగుచుండంగా
నా నింపు కలువనెచ్చెలి
చే నేమగు నన్నయట్లు శీతాంశుధరా!

విమర్శ : తాద్రూప్యరూపమునకు లక్ష్యములను ప్రదర్శించుచు, అందు చివరిభేదమైన అనుభయతాద్రూప్యరూపమునకు ప్రథమస్థానము నొసగి యున్నాడు.

గీ. సాధ్వి యిది యసుధార్ణవజాత యైన
యపర లక్ష్మి; కళంకి యైనట్టి విధుని
కంటె మీఱెను ముఖసుధాకరుఁ డనంగ
లక్ష్యములుగాఁ, దనర్చు నిలాశతాంగ!

విమర్శ: 'ఉపరలక్ష్మి' యని యన్నంతవరకు న్యూనతాద్రూప్య రూపకమునకు లక్ష్యము. మిగిలినభాగము అధికతాద్రూప్యరూపకమునకు లక్ష్యము.

6. పరిణామాలఙ్కారః

16. పరిణామః క్రియార్థశ్చేద్విషయీ విషయాత్మనా
ప్రసన్నేన దృగబ్జేన వీక్షతే మదిరేక్షణా॥

టీక : విషయీ=ఉపమానము; విషయాత్మనా = ఉపమేయరూపమున; క్రియార్థః + చేత్=కార్యసాధకమైనయెడల. పరిణామః=పరిణామాలంకారము; (భవతి=అగును)॥ మదిరేక్షణా=మత్తలోచన; ప్రసన్నేన=స్వచ్ఛమయిన; దృక్ + అబ్జేన=నేత్రభూతమైన పద్మముతో; వీక్షతే=చూచుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఇందు పూర్వార్ధము లక్షణము. ఉత్తరార్ధము లక్ష్యము. ఉపమానము ఉపమేయాత్మకత్వముచేత క్రియాసాధకమైన యెడల పరిణామాలంకార మగును. ఇది లక్షణము. ఉపమేయముతో ధర్మసాదృశ్యముగల ఉపమానము ఘటింపబడియు, ప్రకృతకార్యసాధనమునకు తనకు సామర్థ్యము చాలకపోవుటచేత ఉపమేయత్వమునే యపేక్షించును. ఈ యపేక్షచేతనే దీనికి పరిణామ మన్నపేరు సార్థక మగుచున్నది.

మదిరేక్షణ ప్రసన్నమైన నేత్రాబ్జముతో వీక్షించుచున్నది. ఇది లక్ష్యము. ఇచ్చట నేత్రము విషయము; అబ్జము విషయి. నేత్రమునందు అబ్జత్వ మారోపితమగుటచే, ఇది రూపకము కావలయును. 'వీక్షించుచున్నది' అన్నక్రియాపదమువలన నట్లుకాకుండ నైనది. రూపకమునందు ఆరోపితమైన అబ్జమునకే ప్రాధాన్యము. అదియే క్రియాపదముతో నన్వయింపవలసి యుండును. ఇచ్చట, అట్లే యనుకొనుటకు వీలుకాదు. అబ్జమునకు వీక్షణశక్తి లేదు. కావున వీక్షణశక్తిగల నేత్రముగా పరిణామము నొందవలసి వచ్చుచున్నది. ఇట్లు విషయియైన అబ్జము వీక్షణశక్తికొరకై విషయమగు నేత్రముతో తాదాత్మ్యము నొందుచున్నది. అప్పుడుమాత్రమే క్రియాన్వయ సామర్థ్యము కలుగుచున్నది. కావుననే యిది పరిణామాలంకారమునకు లక్ష్యము కాగలిగినది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. విషయి విషయాత్మతను గ్రియాన్వితమైన
నదియుఁ బరిణామమనఁగఁ బ్రఖ్యాతి కెక్కు;
నవనిలోనఁ బ్రసన్నేక్షణాంబుజమున
నాయతేక్షణ చూచెడి ననఁగ శర్వ!

7. ఉల్లేఖాలఙ్కారః

17. బహుభి ర్బహుధోల్లేఖా దేకస్యోల్లేఖ ఇష్యతే,
స్త్రీభిః కామోఽర్థిభిస్స్వర్ద్రుః కాలశ్శత్రుభిరైక్షి సః॥

టీక : ఏకస్య=ఒక్కనియొక్క (ఒక్కనిగూర్చి); బహుభిః=పెక్కుర చేత; బహుధా=పెక్కువిధములుగా; ఉల్లేఖాత్ = వర్ణనమువలన; ఉల్లేఖః= ఉల్లేఖాలంకారము; (సూరిభిః = పండితులచేత); ఇష్యతే=అంగీకరింపబడుచున్నది॥ సః=అతడు; స్త్రీభిః = స్త్రీలచేత, కామః = మన్మథునిగాను; అర్థిభిః =యాచకులచేత: స్వర్ద్రుః = కల్పవృక్షముగాను; శత్రుభిః = విరోధులచేత; కాలః=యమునిగాను; ఐక్షి=చూడబడెను.

వ్యాఖ : అనేకధర్మసంయుక్తమైన విషయమును వేరువేరు వ్యక్తులు తమకిష్టమైన ధర్మమునుబట్టి తద్ధర్మవిశిష్టము నుపమానముతో పోల్చివర్ణించిన యెడల ఉల్లేఖాలంకార మగును. ఇది లక్షణము. ఉల్లేఖ మనగా వర్ణన మని యర్థము. కావున, ఉల్లేఖాలంకార మను పేరు సార్థక మగుచున్నది.

ఆరాజు స్త్రీలచేత మన్మథునిగాను, యాచకులచేత కల్పవృక్షముగాను, విరోధులచేత యమునిగాను చూడబడెను- ఇది లక్ష్యము. ఆ రాజు సౌందర్య దాతృత్వ పరాక్రమ గుణవిశిష్టుడు. స్త్రీలు సౌందర్యధర్మమును పురస్కరించుకొని మన్మథసాదృశ్యము కల్పించుకొనిరి. కావుననే అతనిని మన్మథత్వ మునుబట్టి మన్మథునిగానే దర్శించిరి అట్లే దాతృత్వమును పురస్కరించుకొని కల్పవృక్షత్వమును బట్టి కల్పవృక్షముగానే యాచకులు దర్శించిరి. శత్రువులు పరాక్రమ ధర్మమునుబట్టి యమ్యత్వమునే దర్శించిరి. ఒకేవ్యక్తి పెక్కుర చేత పెక్కువిధములుగా పెక్కురతో పోల్చబడుటచేత ఇది ఉల్లేఖాలంకార మగు చున్నది. ఇది ఉల్లేఖమునందొక భేదము. సూరకవి గ్రంథమున దీని కను వాదము లేదు. ఈ పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. పెక్కు రొక్కని వర్ణింపఁ బెక్కు గతుల
నది ప్రశస్తమూ నుల్లేఖ మనెడిపేర;
మదనుఁ డని స్త్రీలు కల్పద్రుమం బటంచు
యాచకులు కాలుఁ డని యరుల్ చూచి రతని.

రెండవ భేదము :

18. ఏకేన బహుధోల్లేఖేప్యసౌ విషయభేదతః
గురు ర్వచస్యర్జునోఽయం కీర్త్యా భీష్మ శ్శరాసనే॥

టీక : ఏకేన=ఒక్కనిచేత; (ఏకస్య=ఒక్కనియొక్క); విషయభేదతః=ధర్మభేదమునుబట్టి; బహుధా=అనేకవిధములుగా; ఉల్లేఖే (సతి)=వర్ణనము కాగా; అసౌ+అపి=అదికూడ; (ఉల్లేఖో భవతి = ఉల్లేఖాలంకారమగును)॥ అయం=ఇతడు; వచసి=వాక్కునందు; గురుః=బృహస్పతి; కీర్త్యా=కీర్తియందు; అర్జునః=అర్జునుడు; శరాసనే=విలువిద్యయందు; భీష్మః=భీష్ముడు.

వ్యాఖ్య : ఒక్కడే వేర్వేరు గుణములనుబట్టి యొక్కనిని వేర్వేరు వ్యక్తులతో అభిన్నునిగా వర్ణించినయెడల, ఇదికూడ ఉల్లేఖాలంకారమే యగును. ఇది లక్షణము. పూర్వభేదమునందు గ్రహీతలు పెక్కురు. అక్కడ కూడ తత్తదభిమతములను బట్టియే వైవిధ్యము కలిగినది. ధర్మములనుబట్టి యేర్పడిన వైవిధ్యము రెండు విధములయిన యుల్లేఖమునందును సమానమే. వక్తలు పెక్కురయినప్పుడు ధర్మము వాచ్యముకాక గౌణముగా నున్నది. వక్త యొక్కడే యైనప్పుడు ధర్మము వాచ్యముగా వెల్లడింపబడుచున్నది. మొదటిభేదము గ్రహీతృభిన్నత్వము నాశ్రయించుకొన్నది; అందు ధర్మప్రతిపత్తి గౌణము. రెండవభేదము గ్రహీత్రైకత్వము నాశ్రయించుకొన్నది; ఇందు ధర్మప్రతిపత్తి వాచ్యము.

ఇతడు వక్తృత్వమునందు బృహస్పతి, కీర్తియం దర్జునుడు, విలువిద్య యందు భీష్ముడు- ఇది లక్ష్యము. ఒకరాజు నుద్దేశించి యొకడు పలికిన ప్రశంసావాక్య మిది. రాజు వక్తృత్వ, కీర్తిమత్త్వ, ధన్విత్వ గుణవిశిష్టుడు. మూడు విధములయిన గుణములచేత ముగ్గురితో అభేదము కల్పింపబడినది. రాజు ఉపమేయము; వక్తృత్వము సాధారణధర్మము; ఉపమానము బృహస్పతి. కీర్తిమత్త్వము సాధారణధర్మమైనప్పుడు ఉపమాన మర్జునుడు;

ధన్విత్వము సాధారణధర్మ మైనప్పుడు ఉపమానము భీష్ముడు. ఒకేవ్యక్తి వేర్వేరు ధర్మములనుబట్టి వేర్వేరు వ్యక్తులతో అభేదమును పొందుట యిచ్చట నున్నది. కావుననే యిది యుల్లేఖమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

మొత్తముమీద చెప్పుకొన్నప్పుడు ఉల్లేఖమనియే నిర్ణయింపవలయును. కాని యిందు 'గురు' శబ్దముచేత 'గొప్పవాడు' అన్న యర్థముకూడ కలుగుచున్నది. పైని చెప్పికొన్నట్లు 'బృహస్పతి' యన్న యర్థమును గలదు. ఇట్లే 'అర్జున' శబ్దమునకు నిర్మలుడు, పార్థుడు అన్న యర్థములు గలవు. 'భీష్మ' శబ్దమునకు భయంకరుడు, శాంతనవుడు అన్న యర్థములు గలవు. కావున అనేకార్థసంశ్రయత్వముచేత శ్లేషాలంకారముకూడ నగుచున్నది.

పాక్షికముగా చూచినప్పుడు 'అయం గురుర్వచసి' అనుచోట అనుభయాభేదరూపకము కనుపట్టును. 'అర్జునోఽయం కీర్తౌ' 'అయం భీష్మశ్శరాసనే' అనుచోట్ల సైతము రూపకము కలదు. కాని యిట్లు పాక్షికముగా చూచుట మొత్తముమీద నున్న యుల్లేఖమునకు భంజక మగును. కావున ప్రాధాన్యమును బట్టి యుల్లేఖమునే పరిగణింపవలయును. అది పరిపాటి.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. అమితగతు లగు విషయభేదముల నొకని
చేత నుల్లేఖ మొదవినఁ జెలఁగు నదియు;
గురుఁడు వచనంబులందున నరుఁడు కీర్తిఁ
జాపమున భీష్ముఁ డతఁడన్న చందమునను.

8. 9. 10 స్మృతి భ్రాన్తి సన్దేహాలఙ్కారాః

19. స్యాత్ స్మృతి భ్రాన్తి సన్దేహై స్తదఙ్కాలఙ్కృతిత్రయమ్,
పఙ్కజం పశ్యతః కాన్తాముఖం మే గాహతే మనః॥

టీక : స్మృతి + భ్రాన్తి + సందేహైః=స్మరణ భ్రమ సంశయముల చేత; తత్ + అఙ్కం = ఆ పదములచేత చిహ్నితమైన; అలంకారత్రయమ్= మూడలంకారములు; స్యాత్ = అగును॥ పఙ్కజం + పద్మమును; పశ్యతః = చూచుచున్న; మే = నాయొక్క; మనః=మనస్సు; కాంతాముఖం = ప్రియాముఖమునందు; గాహతే=ఆసక్త మగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ప్రథమార్ధమునందు మూడలంకారములకు లక్షణము తెలుపబడినది. ఉత్తరార్ధమునందలి మొదటి యలంకారమునకు లక్ష్యము ప్రదర్శింపబడినది. ప్రథమజ్ఞాన మనుభవము. ఆ యనుభవమును పునర్నవీభవించునది స్మృతి. స్మృతివలన నేర్పడు నలంకారము స్మృతిమంతము. దీనిని స్మృతిమదలంకారము, స్మృత్యలంకారము– అనికూడ పిలువవచ్చును. ఇందు ఉపమానోపమేయములందొకదానిని దర్శించుటచేత ప్రసిద్ధసాదృశ్యమును బట్టి రెండవది స్మరణకు వచ్చినట్లు వర్ణించుట జరుగును.

మిథ్యాజ్ఞానము భ్రాంతి. భ్రాంతివలన నేర్పడు నలంకారము భ్రాంతిమంతము. దీనిని భ్రాంతిమదలంకారము, భ్రాంత్యలంకారము– అనికూడ పిలువవచ్చును. ఇందు ఉపమానోపమేయములయందలి సాధారణధర్మమును బట్టి యుపమేయము నుపమానముగా భ్రమించినట్లు వర్ణించుట జరుగును.

అనిశ్చయజ్ఞానము సందేహము. సందేహమువలన నేర్పడు నలంకారము సందేహము. వర్ణ్యావర్ణ్యముల సాధారణధర్మమును మాత్రమే దర్శించి విశేషధర్మమును దర్శింపకపోవుటవలన నుద్భవించిన యనిశ్చయము వర్ణింపబడుట యిందు జరుగును.

ఈ మూడింటిలో మొదటిదైన స్మృత్యలంకారమునకు లక్ష్యము ఉత్తరార్ధమునందు ప్రదర్శింపబడినది. పద్మమును జూచుచున్న నాయొక్క మనస్సు ప్రియాముఖమునందాసక్తమగుచున్నది. ఇది లక్ష్యము. పద్మము విషయి. పద్మమును దర్శించుచుండగా తత్సాదృశ్యముగల ప్రియాముఖము జ్ఞప్తికి వచ్చెను. పూర్వానుభూతమే నవీభూతమగుట జ్ఞప్తి. ఇట్లు సదృశవస్తుస్మరణము వర్ణింపబడుటచే ఇది స్మృత్యలంకారమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. అలరు స్మృతి భ్రాంతి సందేహ పదములం
దగు నలంకారములు మూఁడు; తమ్మిఁ జూచు
నాదు డెందంబు వికసిత నలిననేత్ర
యాస్యమున కగ్గమయ్యెడి ననఁగ శర్వ!

విమర్శ : స్మృత్యాదులచేత స్మృత్యాదిపదములతోడి యలంకారము లేర్పడు నన్నది లక్షణము. 'స్మృత్యాదులచేత' నన్నది పైలక్షణమున ప్రసక్తము కాలేదు. కావున స్పష్టత చాలదు.

ఈ క్రిందిపద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. స్మృతియు భ్రాంతియు సందేహ మనఁగునేని
నగు నలంకారములు తత్తదంకయుక్తి;
అంబుజము గాంచి నాప్రియురాలి మొగము
నందు లగ్నమయ్యెను మదీయాంతరంబు.

20. అయం ప్రమత్తమధుపస్త్వన్ముఖం వేత్తి పఙ్కజమ్,
పఙ్కజం వా సుధాంశుర్వేత్యస్మాకం తు న నిర్ణయః॥

టీక : అయం = ఈ; ప్రమత్తమధుపః = మదించిన తుమ్మెద: త్వత్ + ముఖమ్ = నీయొక్క ముఖమును; పఙ్కజం = పద్మమని; వేత్తి = తలచుచున్నది॥ పఙ్కజం వా = పద్మమో; శీతాంశుః + వా = చంద్రుడో; ఇతి = అన్నది: అస్మాకంతు = మాకు; న + నిర్ణయః = నిశ్చయము లేదు.

వ్యాఖ్య : ఇందు పూర్వార్ధమున భ్రాంతిమంతమునకు లక్ష్యము. ఉత్తరార్ధమున సందేహమునకు లక్ష్యము ప్రదర్శింపబడినవి.

ఈ మదించిన తుమ్మెద నీవదనమును పద్మమని తలచుచున్నది. ఇచ్చట వర్ణ్యము వదనము. వదనమునకు పద్మసాదృశ్యముండుటచేత పద్మభ్రాంతి కలుగుట కవకాశము కలదు. పద్మమునకు సూర్యాస్తమయ సమయమున సంకోచము నొందుట మున్నగు విశిష్టధర్మములు గలవు. కాని విశిష్టధర్మము మ దర్శింపక, సాదృశ్యమునుమాత్రమే దర్శించి వదనమును పద్మముగా నెంచుటచేత, ఇది భ్రాంతిమదలంకారలక్షణమునకు సరిపడుచున్నది.

పద్మమో చంద్రుడో మాకు నిశ్చయము లేదు. నిశ్చయము లేకపోవుటయే సందేహము. ఇచ్చట వర్ణ్యము ముఖము. ముఖమునకు పద్మసాదృశ్యము చంద్రసాదృశ్యము కూడ కలదు. ముఖమును పద్మత్వమునుబట్టి పద్మ మనవలయునో, చంద్రత్వమునుబట్టి చంద్రు డనవలయునో, నిర్ణయము లేనట్లు వర్ణించుటచేత, ఇది సందేహాలంకార లక్షణమునకు సరిపడుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

ఆ. వె. ఈ ప్రమత్త మధుప మెఱిఁగెడి నీమోము
పంకజం బటంచుఁ; బంకజంబొ

యమృతకరుఁడో నిర్ణయము లేదు మాకైన
ననఁగ లక్ష్యములు సుధాంశుమకుట !

విమర్శ : ఇందు 'పంకజం గచ్ఛతి' నన్నంతవరకు భ్రాంతిమంత మునకు లక్ష్యము. మిగిలినభాగము సందేహాలక్ష్యము భ్రాంతిమల్లక్ష్యము నందు సంస్కృతమునందున్న 'వేత్తి' అను పదమునకు సమానార్థకముగా 'ఎఱిఁగెడి' నన్నపదము ప్రయుక్తమైనది. అది సరికాదు. ఎఱుఁగుట యథార్థ జ్ఞానము. భ్రాంతి మిథ్యాజ్ఞానము. కాబట్టి 'ఎఱిఁగెడి' అను పదమునకు బదులుగా 'ఎంచెడి' అన్నపదమును పఠించినయెడల లక్ష్యము లక్షణాను గుణమై యుండును.

11. అపహ్నుత్యలఙ్కారః (తద్భేదాః)

21. శుద్ధాపహ్నుతి రన్యస్యారోపార్థో ధర్మనిహ్నవః,
నాయం సుధాంశుః కింతర్హి వ్యోమగఙ్గా సరోరుహమ్॥

టీక : అన్యస్య = అవర్ణ్యముయొక్క; (ధర్మస్య=ధర్మముయొక్క); ఆరోపార్థః=ఆరోపణము ప్రయోజనముగాకల; ధర్మనిహ్నవః=ప్రకృతధర్మ నిషేధము; శుద్ధాపహ్నుతిః = శుద్ధాపహ్నుతియను నలంకారము; (భవతి = అగును)॥ అయం=ఇతడు; న + సుధాంశుః = చంద్రుడు కాడు; కిం తర్హి= మఱియేమి; వ్యోమగఙ్గా సరోరుహమ్=ఆకాశగంగయందలి పద్మము.

వ్యాఖ్య : అపహ్నుత్యలంకారము ఆరుభేదములను గలిగియుండును. శుద్ధాపహ్నుతి, హేత్వపహ్నుతి, పర్యస్తాపహ్నుతి, భ్రాంతాపహ్నుతి, ఛేకాపహ్నుతి, కైతవాపహ్నుతి- అన్నవి ఆభేదములు. అందు మొదటిదైన శుద్ధాపహ్నుతికి పూర్వార్ధమున లక్షణమును, ఉత్తరార్ధమున లక్ష్యమును గ్రంథకర్త నిరూపించుచున్నాడు.

ప్రకృతవస్తువునందు అన్యవస్తుధర్మము నారోపించుటకై ప్రకృతధర్మమును నిషేధించిన శుద్ధాపహ్నుత్యలంకార మగును. ఇది లక్షణము. నిషేధమువలన ప్రకృతధర్మమును మఱుగుపరచుట యిచ్చట జరుగుచున్నది. మఱుగుపుచ్చుట యనగా, అపహ్నవము. సాధారముగా పించుకొని యేర్పడిన యలంకారమగుటచే దీని కపహ్నుతి యను పేరు సార్థకమగుచున్నది.

ఇతడు సుధాంశుడు కాడు; మఱియేమి ? ఆకాశగంగయందలి పద్మము. ఇది లక్ష్యము. ఇచ్చట సుధాంశుడు వర్ణ్యము. పద్మము అవర్ణ్యము. అవర్ణ్యధర్మమైన పద్మత్వము నారోపించుటకై వర్ణ్యధర్మమైన సుధాంశుత్వమును 'కాడు' అను క్రియాపదము చేత నిషేధించుట జరుగుచున్నది. ఈ నిషేధమునకు అవర్ణ్యధర్మారోపణమే ప్రయోజనము. ఇచ్చట నిషేధము మాత్రమే యున్నది; నిషేధమునకు కారణాదులను నిబద్ధము చేయలేదు. కావుననే యిది శుద్ధాపహ్నుత్యలంకారమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. అన్యధర్మంబు నిలుప, లే దందు ధర్మ
మనిరయేని శుద్ధాపహ్నుతి నెగడుఁ గృతి;
నితఁడు కాఁడు సుధాంశుఁ డదేమి యనిన
నభ్రగంగాసరోరుహం బన్నయట్లు.

రెండవ భేదము

22. స ఏవ యుక్తిపూర్వశ్చే దుచ్యతే హేత్వపహ్నుతిః
నేన్దు స్తీవ్రో న నిశ్యర్క స్సిన్ధో రౌర్వోఽయముత్థితః॥

టీక : యుక్తిపూర్వః + చేత్ = కారణపూర్వకమై యున్నయెడల; సః + ఏవ = అదియే; హేత్వపహ్నుతిః = హేత్వపహ్నుతి యని; ఉచ్యతే = పిలువబడును. తీవ్రః = తీక్ష్ణముగానున్న; అయం = ఈతడు; న + ఇన్దుః = చంద్రుడుకాడు; నిశి (స్థితః) = రాత్రియందు (ఉండుటచేత); న + అర్కః = సూర్యుఁడు కాడు; సిన్ధోః = సముద్రమునుండి; ఉత్థితః = వెలువడిన; ఔర్వః = బడబాగ్ని.

వ్యాఖ్య : శుద్ధాపహ్నుతియే హేతుపూర్వకమై యున్నయెడల హేత్వపహ్నుతి యగును. ఇది లక్షణము. వర్ణ్యధర్మమును హేతుపూర్వకముగా నిషేధించి, అవర్ణ్యధర్మము నారోపించుట యిందు జరుగును.

ఇతడు తీవ్రముగా నున్నాడు కావున చంద్రుడు కాడు, రాత్రివేళ సూర్యుడుండడు; సముద్రమునుండి వెలువడిన బడబాగ్నియే యిది. ఇది లక్ష్యము. విరహిణియైన యువతి చంద్రోపాలంభన సమయమున నుపయోగిం

చిన వచన మిది. ఇచ్చట వర్ణ్యము చంద్రుడు. చంద్రుడు సహజముగా చల్లని వాడు. ఇచ్చటియువతి విరహతప్త కావున చంద్రుడు తీవ్రముగా తని పించుట సహజము. తీవ్రత్వమును హేతువుగా పరిగణించి చంద్రునియొక్క చంద్రత్వమును నిషేధించుట జరిగినది. అయినచో సూర్యుడు కావలయును. సూర్యుడు రాత్రివేళ నుండడు కాబట్టి సూర్యుడగుటకును వీలులేదు. చంద్రత్వ సూర్యత్వములు రెండును నిషిద్ధములైనవి. తీవ్రత్వమును హేతువుగా గ్రహించియే సముద్రమునుండి వెలువడిన బడబాగ్ని యని నిశ్చయించుట జరిగినది. బడబాగ్నికూడ నింతకు ముందున్నదియే. అప్పుడు సముద్రగర్భముననున్నది. ఇప్పుడు సముద్రమునుండి వెలువడినకారణముగా తీవ్రత్వమును గలిగి యున్నది. ఈవిధముగా యుక్తిపూర్వకముగా చంద్రునియందు చంద్రత్వమును నిషేధించి, బడబాగ్నిత్వమును నెలకొల్పుటచేత హేత్వపహ్నుతి లక్షణమునకు సరిపడుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

> గీ. అదియకద యుక్తిపూర్వక మయ్యెనేని
> హేత్వపహ్నుతి యనఁగను గృతులఁ బేర్చుఁ;
> గాఁడు శశి తీవ్రిఁ దర్కుఁడుంచు లేఁడు రాత్రి
> వనధిగర్భసముత్థితౌర్వం బితండు.

మూడవభేదము :

> 23. అన్యత్ర తస్యారోపార్థః పర్యస్తాపహ్నుతిస్తు సః,
> నాయం సుధాంశుః కిం తర్హి సుధాంశుః ప్రేయసీముఖమ్॥

టీక : అన్యత్ర=అన్యమగు విషయమునందు; తస్య = ప్రకృతమైన విషయముయొక్క; ఆరోపార్థః=ఆరోపించెడి యర్థము; సః = అది; పర్యస్తాపహ్నుతి యను నలంకారము॥ అయం=ఇతడు; న + సుధాంశుః=చంద్రుడు కాడు; కిం + తర్హి= మరేమి; ప్రేయసీ ముఖమ్ (+ఏవ) = ప్రియురాలి ముఖమే; సుధాంశుః=చంద్రుడు.

వ్యాఖ్య : అన్య వస్తువునందు ప్రకృతవస్తువుయొక్క ధర్మము నారోపించుటకొరకు వస్తుధర్మమును నిషేధించిన యెడల పర్యస్తాపహ్నుతి యన్న

యలంకార మగును. ఇది లక్షణము. ఇచ్చట స్వధర్మమును నిషేధించినను, మరొక వస్తువునం దదే ధర్మమును నిక్షేపించుట జరుగుచున్నది. ఇట్లు సమీపమందలి మరొక వస్తువునందు స్వధర్మమును నెలకొల్పుటచేతనే పర్యస్తాపహ్నుతి యనుపేరు దీనికి సార్థకమగుచున్నది.

ఇతడు చంద్రుడు కాడు. మరేమి? ప్రేయసీముఖమే చంద్రుడు- అన్నది లక్ష్యము. ఇచ్చట చంద్రుడు వర్ణ్యము. 'కాడు' అన్న శబ్దముచేత చంద్రునియందలి చంద్రత్వము నిషేధింపబడినది. 'ప్రేయసీముఖమే చంద్రుడు' అని యనుటచేత ప్రేయసీముఖమునందు చంద్రత్వము ఆరోపింపబడినది. ఇట్లు చంద్రత్వము చంద్రునినుండి తొలగింపబడి, పర్యస్త వస్తువయిన ముఖమునందు ఆరోపితమైనది. కావుననే యిది పర్యస్తాపహ్నుతికి లక్ష్యమగుచున్నది.

ఇది విరహతప్తుడయిన ఒక యువకుని వచనము. ప్రేయసికి దూరముగా నున్నప్పుడు సుధాంశుడు సంతాపకరు డగుచున్నాడు. సుధాంశుడు సహజముగా ఆహ్లాదకరుడు కావలయును; తద్విరుద్ధముగా నుండుటచేత, తల్లక్షణము నిషిద్ధమగుచున్నది. ప్రేయసీముఖమే ఆహ్లాదకరము. ఆహ్లాదకరత్వముమబట్టి ముఖమునకే చంద్రత్వ మారోపింపబడుచున్నది.

నిషేధము లేకుండ ఆరోపముమాత్రమే జరిగినయెడల, అది రూపకము మాత్రమే యగును. 'ప్రేయసీముఖమే చంద్రుడు' అని యున్నప్పుడు అభేద రూపకము కావలయును. కావున నిషేధము అపహ్నుతికి ముఖ్యము.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము ;

క. కృతి నగుఁ బర్యస్తాప
హ్నుతి పెరచోట నుపమాన మునుచుటకై ని
హ్నుతిఁ జేసినఁ; గాఁ డీతఁడు
సితకిరణుఁడు విధుఁడు ప్రేయసీముఖ మనఁగన్.

విమర్శ : 'ఉపమాన మునుచుటకై' యన్నది సరికాదు. పర్యస్తాపహ్నుతియందలి వస్తువులు రెండును వర్ణ్యములే. 'ఈతఁడు సితకిరణుఁడు కాఁడు' అని యెదురుగా నున్నవానిని నిర్దేశించుట స్పష్టముగా నుండగా 'సితకిరణుడు' అవర్ణ్యునుని యనుట కుదురదు. ముఖము వర్ణ్యమన్నది తెలియును.

చునే యున్నది. కావున ఒక వర్ణ్యమునందలి ధర్మమును మరొక వర్ణ్యము నందు నెలకొల్పుట యిచ్చట జరుగుచున్నది. ఇందులకు మొదటి వర్ణ్యము నందు తద్ధర్మము లేదని నిష్కధించుట యావశ్యక మగుచున్నది.

పైపద్యమునందు 'నుపమానమునుచుటకై' అన్నదానికి బదులుగా 'నిజధర్మమునుచుటకై' యని చదువుకొనిన సముచితముగా నుండును. అప్పుడు లక్షణము సంగతమగును.

నాలుగవభేదము :

24. భ్రాన్తాపహ్నుతి రన్యస్య శఙ్కాయాం భ్రాన్తివారణే;
తాపం కరోతి సోత్కమ్పం జ్వరః కిం ? న సఖిస్మరః॥

టీక : అన్యస్య = ఇతరవస్తువుయొక్క; శఙ్కాయాం = భ్రాంతియందు; భ్రాన్తి వారణే (సతి) = భ్రాంతి వారింపబడుచుండగా; భ్రాన్తాపహ్నుతిః = భ్రాంతాపహ్నుతి యన్న యలంకారము; (స్యాత్ = అగును)॥ స + ఉత్కమ్పమ్ = మిక్కిలి వణకుతో; తాపం కరోతి = తాపమును కలుగజేయును; కిం జ్వరః = జ్వరమా: న సఖి = కాదు మిత్రమా; స్మరః = మరుడు.

వ్యాఖ్య : ఇతరవస్తువన్న శంక కలిగినప్పుడు, అ శంకను తొలగించి నిశ్చయజ్ఞానమును కలిగించినయెడల భ్రాంతాపహ్నుతి యన్న యలంకార మగును. ఇది లక్షణము. రెండు వస్తువులకున్న ధర్మసాదృశ్యముచేత ఒక వస్తువును మరొకవస్తువుగా భ్రమించుట జరుగవచ్చును. అప్పుడు వేత్తయైన వాడు భ్రాంతిని తొలగించి నిశ్చయజ్ఞానమును కలుగజేయును. మొదటనున్న భ్రాంతిని అపహ్నవము చేయుట (మరుగుపుచ్చుట) యిందు జరుగుచున్నది. కావున దీనికి భ్రాంతాపహ్నుతి యనుపేరు సార్థక మగుచున్నది.

[సంస్కృతమునందు జ్వరః స్మరః అన్నమాటలు రెండును పుంలింగ ములు. తెలుగున నొక్కటి అమహద్వాచకమై, రెండవది మహద్వాచక మగును. కావున ప్రత్యయములు భేదించును. ఒకదానితో అన్వయించు నపుడు క్రియ యొకరూపమున, మరొకదానితో అన్వయించునపుడు మరొక రూపమున నుండును. కావున అన్వయసౌలభ్యము నపేక్షించి స్మరశబ్దమునకు తాత్పర్యార్థమును గ్రహించుట తగియుండును. ఇచ్చట అట్లే గ్రహింపబడు చున్నది.]

సోత్కంపముగ తాపము కలిగించుచున్నది; జ్వరమా ? కాదు విరహమా— ఇది లక్ష్యము. ఇద్దరు మిత్రుల నడుమ జరిగిన సంభాషణ మిది. మొదటివాడు తనకున్న శరీరతాపమును వెల్లడించెను. రెండవవాడు తాప కారణము నెరుగడు. తాపము జ్వరమువలనగాని, విరహమువలనగాని కలుగ వచ్చును. ధర్మసాదృశ్యముగల రెండింటిలో నొకదానిని గ్రహించి యాతడు 'జ్వరమా ?' యని ప్రశ్నించెను. ఇది యధార్థము కాదు. అతనికి యధార్థ జ్ఞానము లేదు. అనగా భ్రాంతినొంది ఒక దానికి బదులుగా నొకదానిని గ్రహించెను. కావున మొదటివాడు 'జ్వరముకాదు' అని నిషేధించి, 'విరహము' అన్న యధార్థజ్ఞానమును గలిగించెను. భ్రాంతివారణమునకై అన్యవస్తునిషేధము జరుగుచున్నది. కావున నిది భ్రాంతాపహ్నుతికి లక్ష్య మగుచున్నది'

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. భ్రాంతి వారింపఁబడెనేనిఁ బరునిశంకఁ
దేజరిల్లు భ్రాంతాపహ్నుతి యనఁ గృతులఁ;
దాపపఱిచెడి మిత్ర ! సోత్కంపముగను
జ్వరమ ? యది కాదు మరుఁ డన్న చందమునను.

విమర్శ : మూలమునందలి 'అన్యస్య శఙ్కాయామ్' అనుదానికి 'అన్య జనస్య శఙ్కాయామ్' అన్న యర్థమును గ్రహించి 'పరునిశంక' నని యను వాదము చేయుట జరిగినది. కొందరు వ్యాఖ్యాతలుకూడ ఇట్లే గ్రహించిరి. కాని 'అన్యస్య' యని యన్నప్పుడు 'అన్యవస్తునః' అని చెప్పుకొనుట రుచిర ముగా నుండును. ఇచ్చట 'అన్యవస్తువు' అని యనగా వక్తృవివక్షితవస్తువు కంటె భిన్న వస్తువని యర్థము. అన్యవస్తువన్న భ్రాంతి కలుగుచుండగా, దానిని వారించి యధార్థజ్ఞానమును కలిగించుటయే యిచ్చట జరుగుచున్నది.

అయిదవభేదము :

25. ఛేకాపహ్నుతి రన్యస్యశఙ్కాతస్తథ్య నిహ్నవే
ప్రజల్పన్మత్పదే లగ్నః కాన్తః కిమ్ ? న హి నూపురః॥

టీక : అన్యస్య = అన్యవస్తువుయొక్క; శఙ్కాతః = తథ్యమిథ్యా మధ్య స్థితివలన; తథ్యనిహ్నవే (సతి) = తథ్యమును నిషేధించుట జరుగుచుండగా;

ఛేకాపహ్నుతిః = ఛేకావహ్నుతి యను నలంకారము; (భవతి=అగును)॥ ప్రజల్పన్ = వదరుచు; మత్పదే = నాపదమునందు; లగ్నః=తగిలినది; కాన్తః కిమ్=కాంతుడా; నహి=కాదు; నూపురః=కాలియందె.

వ్యాఖ్య : ఇతరవస్తువుయొక్క శంక కలుగగా, దాని నవకాశముగా తీసికొని తథ్యమును నిషేధించినయెడల ఛేకాపహ్నుతి యగును. ఇది లక్షణము. నిశ్చయజ్ఞానము కలిగినపుడు నిషేధించుట కవకాశము లేదు. సంశయమున్నప్పుడు మాత్రమే ఒకదానిని వారించి మరొకదానిని బలపరుచుట కవకాశముండును. మిథ్యావస్తువును నిషేధించి తథ్యవస్తువును సమర్థించినయెడల భ్రాంతాపహ్నుతి యగునని పైని చెప్పికొంటిమి. దానికి సరిగా విపర్యయ మిది. తథ్య మిథ్యావస్తువులకు నడుమ నిశ్చయము లేనప్పుడు తథ్యమును నిషేధించి; తన్మూలముగా మిథ్యావస్తువును సమర్థించుట యిచ్చట జరుగును. ఇట్లు చేయగల్గుట నిపుణులకు మాత్రమే సాధ్యము. ఛేకు లనగా నిపుణులని యర్థము. ఛేకాపహ్నుతి యనుపేరు దీని కిందువలన సార్థకమగుచున్నది.

వాగుచు నా కాలియందు లగ్నమయ్యెను. కాంతుడా? కాదు. అందె- ఇది లక్ష్యము. ఒక నాయిక తనచెలికత్తెకు రహస్యవృత్తాంతమును విన్పించుచున్నది. 'ప్రజల్పన్ మత్పదేలగ్నః' అని యనసరికి, అక్కడికి మూడవవ్యక్తి వచ్చుట తటస్థించెను. ఈవాక్యమును విని, కుతూహలము నాపుకొనలేక, వీరి ప్రసంగమునందు జోక్యము కలిగించుకొనెను. 'కాన్తః కిమ్?' అని ప్రశ్నించెను. ఈ ప్రశ్నమునుబట్టియే ఆమెకు నిశ్చయజ్ఞానము లేదన్నవిషయము తెలిపోవుచున్నది. కావుననే నిపుణురాలైన నాయిక తథ్యవిషయమును మాటుపరిచి 'నహి, నూపురః' అని సమాధానమిచ్చినది. ఇట్లు నిపుణముగా తథ్యమును నిషేధించి, అతథ్యమును సమర్పించుటచేత ఇది ఛేకాపహ్నుతికి లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. తేజరిల్లు ఛేకాపహ్నుతి పరశంక
వలనఁగద తథ్యనిహ్నవం బలరెనేని;

రొద యొనర్చుచుఁ దవిలె మత్పదములందు
నధిపుఁడా ? కాఁడు, నూపురం బన్నయట్లు.

ఆఱవభేదము :

26. కైతవాపహ్నుతిర్వ్యక్తౌ వ్యాజాద్యై ర్నిహ్నుతేః పదైః
నిర్యాన్తి స్మరనారాచాః కాన్తా దృక్పాతకైతవాత్॥

టీక : వ్యాజ + ఆద్యైః = వ్యాజము, ఛలము, కైతము మొదలయిన; పదైః = పదములచేత; నిహ్నుతేః = ధర్మనిషేధముయొక్క; వ్యక్తౌ = స్పష్టత యందు; కైతవాపహ్నుతిః = కైతవాపహ్నుతి యన్న యలంకారము; (భవతి = యగును)॥ కాన్తా = ప్రియురాలియొక్క; దృక్పాత = దృష్టిప్రసార మనెడి; కైతవాత్ = మిషవలన; స్మరనారాచాః = మన్మథబాణములు; నిర్యాన్తి = వెలువడుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : వ్యాజాదిపదములచేత స్పష్టముగా వర్ణ్యముయొక్క ధర్మము నిషేధింపబడినయెడల నిది కైతవాపహ్నుతి యగును. ఇది లక్షణము. అపహ్నుత్యలంకార లక్షణమునందు చెప్పికొన్నట్లే యిచ్చట సైతము అవర్ణ్యధర్మము నారోపించుటయే ప్రయోజనముగా వర్ణ్యధర్మమును నిహ్నవించుట జరుగుచున్నది. ఇచ్చట కైతవార్థక పదప్రయోగ మదనముగా నుండును. కావుననే కైతవాపహ్నుతి యనుపేరు దీనికి సార్థకమగుచున్నది.

స్త్రీల చూపులన్న మిషతో మన్మథుని తూపులు వెలువడుచున్నవి. ఇది లక్ష్యము. 'కైతవాత్' అన్నపదము ప్రయుక్తమైనది. ఈపదముచేత స్త్రీల చూపులను చూపులుకావని నిషేధించుట జరిగినది. ఈ నిషేధించుటకు ప్రయోజనమన్నది. అవి మన్మథుని తూపులు. మన్మథబాణత్వము నారోపించుటకొరకై వీక్షణత్వము నిహ్నవింపబడినది. వర్ణ్యమైన వీక్షణములకు వీక్షణ ధర్మమును నిషేధించి, అవర్ణ్యమైన బాణములయొక్క ధర్మమును ఆరోపించుట కైతవపదముచేత నిషేధము జరుగుట. అనువానిని బట్టి యిది కైతవాపహ్నుతికి లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

వ్యాజ ముఖపదముల నిహ్నవంబు నెగడఁ
గైతవాపహ్నుతి యఁటంద్రు కవిజనములు;

కామినీజన దృక్పాత కైతవమున
నతను శరములు వెలువడునన్నయట్లు.

12. ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః (తద్భేదాః)

27. సంభావనా స్యాదుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతు ఫలాత్మనా
ఉక్తానుక్తాస్పదాద్యాత్ర సిద్ధాసిద్ధాస్పదే పరే.

టీక : వస్తు హేతు ఫలాత్మనా=వస్తుమత్వము చేత, హేతుమత్వముచేత ఫలవత్వముచేత; సంభావనా = ఊహించుట; ఉత్ప్రేక్షా=ఉత్ప్రేక్ష యన్న యలంకారము; స్యాత్=అగును॥ అత్ర=ఇచ్చట; ఆద్యా=మొదటిది; ఉక్త + అనుక్త + అస్పదా = ఉక్తవిషయయు, అనుక్తవిషయయు; (భవతి=అగును); పరే=మిగిలిన రెండును; సిద్ధ + అసిద్ధ + అస్పదే=సిద్ధవిషయయు, అసిద్ధ విషయయు; (భవతః = అగును.)

వ్యాఖ్య : వస్తువునుబట్టి, హేతువునుబట్టి, ఫలమునుబట్టి యూహించుట యుత్ప్రేక్షాలంకార మగును. ఇది లక్షణము. ఉపమానమునకున్న ధర్మములే యుపమేయమునం దుండుటచేత నుపమేయమున కుపమాన తాదాత్మ్యము నూహించినయెడల ఉత్ప్రేక్ష యగును.

ఈ యుత్ప్రేక్ష మూడు విధములుగా నుండును. ఒక వస్తువునకు వస్త్వంతర తాదాత్మ్యము నూహించినయెడల వస్తూత్ప్రేక్ష యగును; దీనికి స్వరూపోత్ప్రేక్ష యను నామాంతరము గలదు. హేతువుకాని దానిని హేతువుగా నూహించినయెడల హేతూత్ప్రేక్ష యగును. ఫలము కానిదానిని ఫలముగా నూహించినయెడల ఫలోత్ప్రేక్ష యగును.

ఈ మూడింటిలో మొదటిదైన వస్తూత్ప్రేక్ష ఉక్తాస్పదము ననుక్తాస్పదముననై రెండుభేదములఁ నొందును. అనగా వస్తూత్ప్రేక్ష ఉక్తవిషయ వస్తూత్ప్రేక్ష అనుక్తవిషయ వస్తూత్ప్రేక్ష- అని రెండు విధములుగా పరిగణింపబడును. తక్కిన రెండును సిద్ధాసిద్ధ విషయభేదముచేత మరల రెండేసి విధములుగా నగును. అప్పుడు సిద్ధవిషయ హేతూత్ప్రేక్ష, అసిద్ధవిషయ హేతూత్ప్రేక్ష, సిద్ధవిషయ ఫలోత్ప్రేక్ష, అసిద్ధవిషయ ఫలోత్ప్రేక్ష- అను నాలుగుభేదము లేర్పడును. వెనుకటి రెండు భేదములు, ఈనాలుగుభేదములు కలిసి ఉత్ప్రేక్ష మొత్తముమీద ఆఱు విధములుగా నుండును.

ఇంతవరకు రచయిత ఉత్ప్రేక్షకు లక్షణమును, భేదములను తెలిపెను. లక్ష్యములను ప్రదర్శింపలేదు. ఇకముందు తాను పైనిచూపిన క్రమమున కనుక్రమముగా లక్ష్యములను ప్రదర్శించును.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

క. విదితము లుత్ప్రేక్షలు పెం
పొదవెడుఁ గావ్యములయందు నుక్తానుక్తా
స్పదమును సిద్ధాసిద్ధా
స్పదము ననన్ వస్తుహేతు ఫలరూపముననన్.

విమర్శ : ఈపద్యమువందు ఉత్ప్రేక్షకు లక్షణము కానరాదు. విభాగము మాత్రమే కలదు. అదియు సక్రమముగా లేదు. ఉన్నది యున్నట్లుగా గ్రహించినచో ఉత్ప్రేక్ష ఆఱుభేదములనుగాక పంద్రెండు భేదములను పొందునన్న భ్రాంతిని కలిగించుచున్నది. అచ్చట స్పష్టనిర్దేశ మవసరము. ఈక్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. వస్తుహేతు ఫలముల సంభావనమునఁ
త్రివిధమై యలంకార ముత్ప్రేక్ష యొప్పు;
అది యుక్త యనుక్త యగా నాస్పదంబు
చేత మలిరెండు సిద్ధ యసిద్ధ యగును.

మొదటిభేదము :

28. ధూమస్తోమం తమశ్శఙ్కే కోకీ విరహ శుష్మణామ్,
లిమ్పతీవ తమోఽఙ్గాని వర్షతీవాఞ్జనం నభః॥

టీక : తమః = చీకటిని; కోకీ విరహ శుష్మణామ్ = చక్రవాకాంగనల వియోగాగ్నులయొక్క; ధూమస్తోమమ్ = పొగలసమూహముగా; (అహమ్ = నేను); శఙ్కే = తలచుచున్నాను॥ తమః = చీకటి; అఙ్గాని = అవయములను; లిమ్పతి + ఇవ = పూత పూయుచున్నట్లు; (భవతి = ఉన్నది): నభః = ఆకాశము; అఞ్జనమ్ = కాటుకను; వర్షతి + ఇవ = వర్షించుచున్నట్లు; (భవతి = ఉన్నది.)

వ్యాఖ్య : ఇందు వస్తూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యములు చూపబడినవి. పూర్వా

ర్థము ఉక్త విషయ వస్తూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము; ద్వితీయార్థమునందు అనుక్త విషయ వస్తూత్ప్రేక్షకు రెండు లక్ష్యములు చూపబడినవి.

చీకటిని చక్రవాకాంగనా విరహాగ్నులనుండి పుట్టిన ధూమసమూహమని తలచుచున్నాను. ఇచ్చట చీకటి వర్ణ్యము. చీకటికి నైల్యము, దృష్టి ప్రతిరోధకత్వము మున్నగు ధర్మములు గలవు. ఈధర్మములు ధూమస్తోమమునకును గలవు. కావున ధర్మసామ్యమునుబట్టి వర్ణ్యమైన చీకటికి అవర్ణ్యమైన ధూమస్తోమముతో తాదాత్మ్య మూహింపబడినది. కావున నిది వస్తూత్ప్రేక్ష. ఇందు వర్ణ్యమైన 'చీకటి' కూడ చెప్పబడినది. విషయము చీకటి; విషయి ధూమస్తోమము. విషయము స్పష్టముగా చెప్పబడియుండుటచేత, యిది ఉక్త విషయ వస్తూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యమగుచున్నది.

చీకటి అవయవములకు పూతపూయుచున్నట్లున్నది- ఇచ్చట వాక్య సమాప్తికొరకు 'ఉన్నది' అన్న క్రియను మనము కలుపుకొంటిమి. ఇచ్చట కర్త చీకటి. ఇది పూతపూయుచున్నట్లున్నది- ఇచ్చట విషయి చెప్పబడినది. విషయము ప్రసక్తము కాలేదు. నిజమునకు చీకటి వ్యాపించుట అంగములకు పూతపూయుచున్నట్లున్నది- అని యన్నచో విషయమును విషయియు స్పష్టపడెడివి. అట్లు కాలేదు. 'వ్యాపించుట' అన్న విషయము (వర్ణ్యము) అనుక్తమైనది. కావున, ఇది అనుక్త విషయవస్తూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆకాశము కాటుకను వర్షించుచున్నట్లున్నది- ఇచ్చట కూడ 'ఉన్నది' అన్న క్రియాపదమును వాక్యసమాప్తికొరకు మనము కలుపుకొంటిమి. ఇచ్చట కర్త ఆకాశము. ఇది వర్షించుచున్నట్లున్నది. దేనిని? కాటుకను. కావున, ఇచ్చటికిది సమగ్రవాక్యము. 'వర్షతీవ' అన్నది విషయి. దీనికి విషయము కాదగినది ప్రసక్తము కాలేదు. చీకటి వ్యాపించుట యన్నదియే విషయము. ఆకాశమునుండి భూమివరకు చీకటి వ్యాపించుట ఆకాశము కాటుకను వర్షించుటవలె నున్నది యని తాత్పర్యము. ఇట్లు విషయము ప్రసక్తము కానందువలన, ఇది అనుక్తవిషయ వస్తూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఇచ్చట అనుక్తవిషయకు రెండు లక్ష్యములు చూపబడినవన్న సంగతిని గుర్తించితిమి. ఒకే యలంకారభేదమునకు తక్కినచోట్ల ఒక లక్ష్యమునే

చూపుచుండుటవలన, గ్రంథకర్త యిచ్చట ఏదో ప్రయోజనము నపేక్షించియే రెండింటిని చూపించుట జరిగెనని యొకరూహించిరి. మొదటిది పదార్థోత్ప్రేక్షకును, రెండవది వాక్యార్థోత్ప్రేక్షకును లక్ష్యములుగా ప్రదర్శింపబడినవని వారి నిర్ణయము. శ్లోకపూరణము కొరకు రెండవలక్ష్యమును జోడించెనని యింకొకరి నిశ్చయము. గ్రంథకర్త పదార్థ, వాక్యార్థభేదమును పరిగణించినట్లు కానరాదు. కాబట్టి లక్ష్యములను భిన్నదృష్టితో ఎన్నవలసిన యావశ్యకము కానరాదు.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. చక్రవాకీ వియోగాగ్ని జనితధూమ
సమితియని శంకచేసెడఁ దిమిరపటలి;
తమము కురిసెడిబలె నుండె ఖము గనియెడు
నంగములయందు నదిబలె నంజనంబు.

విమర్శ : ఇందు పూర్వార్ధము ఉక్తవిషయ వస్తూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము. ఇది సక్రమముగా నున్నది. ఉత్తరార్ధమున అనుక్తవిషయ వస్తూత్ప్రేక్షకు రెండు లక్ష్యము లుండవలయును. ఏదియు సక్రమముగా లేదు. అన్వయమును కుదిరించుట కష్టముగా నున్నది. కావున అనుక్తవిషయ వస్తూత్ప్రేక్షకు ఈక్రింది రెండు పంక్తులను రెండు లక్ష్యములుగా గ్రహింపవచ్చును.

అంధకారము తనువెల్ల నలదునట్లు;
అంజనంబును వర్షించునట్లు నభము.

ఇచ్చట నింకొకవిషయమును చెప్పుకొనవలయును.

అట్లు, బలె- అన్న యుపమావాచకము లిచ్చట పొడకట్టుచున్నవి. సంస్కృతశ్లోకమూలమునందు సైతము 'ఇవ' అని కలదు. వీనిని బట్టి యిచ్చటిది యుపమాలంకార మని నిర్ణయింపవలె నని యనిపించును. కాని, అట్లు కాదు. ఉపమాలంకార మందున్నట్లే ఉత్ప్రేక్షయందు నుపమావాచక ముండుట కభ్యంతరము లేదు. ఉపమాలంకారమునందు వర్ణ్యావర్ణ్యముల కున్న సాధారణ ధర్మము సహజమై లోకప్రసిద్ధమై యుండును. ఉత్ప్రేక్షయందు కవి కల్పితమై యుండును. ఈ భేదమును గమనించుట ముఖ్యము.

రెండవభేదము :

29. రక్తౌ తవాఙ్ఘ్రీ మృదులౌ భువి విక్షేపణాద్ధ్రువమ్,
త్వన్ముఖాభేచ్ఛయా నూనం పద్మైర్వైరాయతే శశీ॥

టీక : మృదులౌ=సుకుమారములైన; తవ + అఙ్ఘ్రీ=నీయొక్క రెండు పాదములు; భువి=నేలమీద; విక్షేపణాత్ = మోపుటవలన; రక్తౌ=ఎఱ్ఱనివి; (భవతః=అయినవి); ధ్రువమ్=నిశ్చయము॥ శశీ=చంద్రుడు; త్వత్ + ముఖ + ఆభా + ఇచ్ఛయా=నీయొక్క ముఖకాంతియందలి కోరికచేత; పద్మైః(సహ) =పద్మములతో; వైరాయతే=పోరాడుచున్నాడు. నూనమ్=నిశ్చయము.

వ్యాఖ్య : ఇందు హేతూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యములు చూపబడినవి. పూర్వార్ధము సిద్ధవిషయహేతూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము. ఉత్తరార్ధము అసిద్ధవిషయ హేతూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము.

సుకుమారములైన నీపాదములు నేలమీద మోపుటచేత నెఱ్ఱబడినవి; ఇది నిశ్చయము. ఇది ప్రియుడు ప్రేయసితో ననుచున్న ప్రశంసావాక్యము. ఇచ్చట పాదము లెఱ్ఱగా నగుటకు నేలమీద మోపుట హేతువుగా చెప్పబడినది. ఇది హేతువు కాదు. సహజముగానే ఆమెపాదము లెఱ్ఱనివి. హేతువుకాని దానిని హేతువుగా నూహించుట యనులక్షణమునుబట్టి యిది హేతూత్ప్రేక్షకు లక్ష్య మగుచున్నది. ఎంత సుకుమారములైన పాదములైనను నేలమీదమోపుట తప్పదు. కావున నేలమీద మోపుట యన్నది సిద్ధ విషయమే. కావుననే యిది సిద్ధవిషయ హేతూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము.

నీముఖకాంతియందలి కోరికచేత చంద్రుడు పద్మములతో పోరాడు చున్నాడు- ఇదికూడ ప్రియుడు ప్రేయసితో ననుచున్న ప్రశంసావాక్యమే. ఇచ్చట చంద్రుడు పద్మములతో పోరాడుటకు ముఖకాంతియందలి కోరిక కారణముగా చెప్పబడినది. ఇది కారణము కాదు. చంద్రుని కాలము రాత్రి; రాత్రి యగుసరికి పద్మములు ముకుళించుకొనిపోవును. సూర్యునికాలము పగలు; పగ లగుసరికి పద్మములు వికసించును. కావున సహజముగానే చంద్రపద్మములకు విరోధమున్నది. కారణము కానిదానిని కారణముగా నూహించుట యను లక్షణమును బట్టి యిది హేతూత్ప్రేక్ష యగును. నిజము నకు చంద్రునకు 'ముఖకాంతి యందలికోరిక' యున్నదనుటకూడ ఉప

పన్నము కాదు. చంద్రు డచేతన పదార్థము. కావున, చంద్రుని కి కోరిక యున్నదనుట కవికల్పితము. అనగా అసిద్ధవిషయమని యర్థము. అందుచేతనే, యిది అసిద్ధవిషయహేతూత్ప్రేక్షకు లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము :

గీ. అవని మోపుటవలన నూ యరుణములు భ
వన్మృదు పదాంబుజములు ధ్రువంబనంగ;
ద్వన్ముఖాభేచ్ఛచేతఁ బద్మములతోడఁ
బగ యొనర్చెడి యామినీభర్త యనఁగ.

విమర్శ : పూర్వార్థము సిద్ధ విషయహేతూత్ప్రేక్షకు, ఉత్తరార్థము అసిద్ధవిషయహేతూత్ప్రేక్షకు లక్ష్యములు.

మూలమునందు ధ్రువమ్, నూనమ్- అను పదము లుపయుక్తములైనవి. ఇవి రెండును నిశ్చయార్థకములే. అహేతువును హేతువుగా నూహించి నిరూపించు యత్నమే యిచ్చట నున్నది. కావున దానికి బలము చేకూరుటకై నిజముగా, నిశ్చయముగా- మొదలయిన మాటలను వాడుట జరుగును. వీనిని బట్టియే యిచ్చట లోకప్రసిద్ధకంటె కవి యూహకే ప్రాబల్యము కలదని తెలుచున్నది. ఇట్లే తలంతును, భావింతును- మొదలయిన మాటలుకూడ ఉత్ప్రేక్షకు సార్థకత్వమును కలిగించును.

మూడవ భేదము

30. మధ్యః కిం కుచయోర్ధృత్యై బద్ధః కనకదామభిః,
ప్రాయోఽబ్జం త్వత్పదేనైక్యం ప్రాప్తుం తోయే తపస్యతి॥

టీక : మధ్యః = నడుము; కుచయోః = స్తనములయొక్క; ధృత్యై = ధారణముకొరకై; కనకదామభిః=బంగారుగొలుసులచేత; బద్ధః + కిమ్ = బంధింపబడినదా ?॥ అబ్జమ్=పద్మము; త్వత్ + పదేన=నీయొక్క పాదముతో; ఐక్యమ్=సాయుజ్యమును; ప్రాప్తుమ్ = పొందుటకొరకై: ప్రాయః=బహుశః; తోయే=నీటియందు: తపస్యతి = తపస్సు చేయుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఇందు ఫలోత్ప్రేక్షకు లక్ష్యములు చూపబడినవి. పూర్వార్థము సిద్ధవిషయ ఫలోత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము. ఉత్తరార్థము అసిద్ధవిషయ ఫలోత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము.

కుచములను మోయుటకై నీనడుము బంగారుగొలుసులతో బంధింప బడినదా యేమి? ఇదియొక ప్రియుడు ప్రశంసాపూర్వకముగా సౌందర్యవర్ణనముచేయుచు ప్రియురాలితో నన్న వచనము. ఇచ్చట బంగారుగొలుసులతో బంధింపబడుటకు కుచధారణము ఫలముగా చెప్పబడినది. కనకదామ బంధనము లేకపోయినప్పటికిని నడుము సహజముగానే కుచధారణము చేయును. కనుక, కనకదామబంధనమునకు ఫలము కుచధారణము కాదు. ఫలము కానిదానిని ఫలముగా నూహించుట యన్న లక్షణమునుబట్టి, యిది ఫలోత్ప్రేక్ష యగును. నడుము స్తనములను ధరించుటయన్నది ప్రసిద్ధవిషయమే. కావుననే, యిది సిద్ధవిషయఫలోత్ప్రేక్షకు లక్ష్యముగా ప్రదర్శింపబడినది.

కొందరు 'కనకదామభిః' అని యన్నప్పుడు ప్రకృతమైన వళిత్రయమును నిగరణముచేసి అప్రకృతమును మాత్రమే చెప్పినట్లు తలచిరి. వళులన్న బంగారుగొలుసులచేత నడుము బంధింపబడినదని వారి తాత్పర్యము. అప్పుడచ్చట రూపకాతిశయోక్తి యన్న యలంకార మున్నట్లు చెప్పవలయును. అయినను ప్రాధాన్యవివక్షచేత, మొత్తము వాక్యమునందు విస్తరించియున్న ఫలోత్ప్రేక్షను చెప్పుటయే సమంజసము.

పద్మము బహుశః నీపదసమైక్యము పొందుటకై నీటియందు తపస్సు చేయుచున్నది- పద్మము నీటియందుండుట సహజలక్షణము. దానికి వేరు ప్రయోజనము లేదు. ఇచ్చట పదసమైక్యము పొందుట యన్నది ఫలముగా నూహింపబడినది. పద్మము పాదముతో ఏకత్వమునొందుట యన్నది యెన్నడును జరుగదు. ఇట్లు ఫలముకానిదానిని ఫలముగా నూహించుటచేత, ఇది అసిద్ధవిషయఫలోత్ప్రేక్షకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఇచ్చట నింకొకవిషయమును గమనింపవలయును. 'తపస్యతి' అని యన్నప్పుడు 'తపఃకర్మ' ప్రాణులకు, వివేకులకు మాత్రమే సాధ్యము. అది పద్మమునకు సాధ్యము కాదు. కావున 'నీటనుండుట' యన్నవిషయమును మాటుచేసి 'తపస్సుచేయుట' యన్న విషయిని వెల్లడించుట జరిగినదని యనవలయును. అప్పుడిదికూడ వెనుక చెప్పికొన్నట్లు రూపకాతిశయోక్తి యగును. అయినను తావన్మాత్రమును గాక వాక్యమునంతను గ్రహించినప్పుడు ఫలోత్ప్రేక్షయని నిర్ణయించుటయే సమంజసము.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. కట్టఁ బడెనేమొ మధ్యంబు కనకదామ
ములను వక్షోజ ధారణంబునకు ననఁగఁ;
ద్వత్పదైక్యము గనఁగఁ బద్మములు నీటఁ
దపము చేసెడి ననెడి చందమున శర్వ!

విమర్శ: పూర్వార్ధము సిద్ధవిషయఫలోత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము; ఉత్తరార్ధము అసిద్ధవిషయఫలోత్ప్రేక్షకు లక్ష్యము. ఈపిమ్మట సూరకవి గమ్యోత్ప్రేక్షలక్షణము తెలిపెను. మూలమునలేకున్నను వ్యాఖ్యానముల సాహాయ్యమున దీనిని చెప్పియుండును. ఫలోత్ప్రేక్ష కిచ్చిన లక్ష్యములు రెండును గమ్యోత్ప్రేక్షకు లక్ష్యములే.

క. వలె ననుపదంబు మొదలుగఁ
దలఁతు ధ్రువము శంకఁ జేసెదను నిశ్చయమన్
పలుకులతోఁ బాసిన వ
ర్తిలు గమ్యోత్ప్రేక్ష యనఁగఁ గృతుల మహేశా!

13. అతిశయోక్త్యలఙ్కారః (తద్భేదాః)

31. రూపకాతిశయోక్తి స్స్యా న్నిగీర్యాధ్యవసానతః
పశ్య నీలోత్పల ద్వంద్వా న్నిస్సరన్తి శితాశ్శరాః॥

టీక: అధ్యవసానతః=అభేదరూపమైన యారోపణముతో; నిగీర్య=దాపరికము చేసి; (వర్ణితంచేత=వర్ణింపబడినయెడల); రూపకాతిశయోక్తిః=రూపకాతిశయోక్తి యను నలంకారము; స్యాత్=అగును॥ నీలోత్పల ద్వంద్వాత్=నల్లకలువలజంటనుండి; శితాః=వాడియైన; శరాః=బాణములు; నిస్సరన్తి=వెలువడుచున్నవి; పశ్య=చూడుము.

వ్యాఖ్య: అతిశయోక్త్యలంకార మెనిమిది విధములుగా నుండును. రూపకాతిశయోక్తి, సాపహ్నవాతిశయోక్తి, భేదకాతిశయోక్తి, సంబంధాతిశయోక్తి, అసంబంధాతిశయోక్తి, అక్రమాతిశయోక్తి, చపలాతిశయోక్తి, అత్యంతాతిశయోక్తి - అన్నవి అవిధములు. వీనియన్నింటియందును సహజత్వముకంటె అతిశయించిన వర్ణనమే కనుపట్టును. ఈ యతిశయవర్ణనము చేతనే

అతిశయోక్తి యను పేరు ఈ యలంకారమునకు సార్థకమగుచున్నది. అందు మొదటిదైన రూపకాతిశయోక్తి యిచ్చట నిరూపితమైనది.

అవర్ణ్యము యొక్క ధర్మము నారోపణముచేయుటచేత వర్ణ్యమును మాటువుచ్చినయెడల రూపకాతిశయోక్తి యను నలంకారమగును- ఇది లక్షణము. రూపకాలంకారమునందు సైతము అవర్ణ్యధర్మమును వర్ణ్యమునం దారోపించుట జరుగును. కాని, అచ్చట వర్ణ్యముకూడ పేర్కొనబడును. అతిశయోక్తియందును వర్ణ్యమును పేర్కొనుట జరుగదు. రూపకము యొక్క లక్షణమునే కలిగియు, వర్ణ్యమును నిగరణము చేయుట యన్న యదనపు లక్షణము చేత, ఇది రూపకాతిశయోక్తి యగుచున్నది.

నల్లకలువల జంటనుండి వాడియైన బాణములు వెలువడుచున్నవి చూడు— ఇది లక్ష్యము. నిజమునకు కలువలనుండి బాణములు వెలువడుట యన్నది అసంభావ్యము. ఇచ్చట కలువలు, బాణములు అన్నవి వేనకో యుప మానములుగా వ్యవహరించియున్నవి. ఒక యువతి కన్నుల జంటనుండి చూపులు వెలువడుచున్నవి. ఇది వక్తవ్యము. ఇచ్చట కన్నులజంట అను వర్ణ్యమునకు నల్లకలువలజంట యుపమానము; చూపులు అను వర్ణ్యమునకు వాడియైనబాణము లుపమానము. లక్ష్యమునందు ఉపమానములుమాత్రమే పేర్కొనబడినవి. ఉపమేయములు పూర్తిగా నిగీర్ణములైనవి. ఉపమేయములపై నుపమానధర్మముల నారోపణముచేయుట యధ్యవసానము. ఇట్లు అధ్యవసానము చేత వర్ణ్యములను మాటుపుచ్చుట యను లక్షణమునుబట్టి, యిది రూపకాతిశయోక్తికి లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. రూపకాతిశయోక్తి పేర్చునుపమాన
మాత్రము వచించి వర్ణ్యంబు మాటిరేని;
నల్లదొవకవ గ్రొవ్వాడి నారసములు
వెలువడె ననంగ లక్ష్యమౌ నలిననేత్ర !

రెండవ భేదము

32. యద్యపహ్నుతి గర్భత్వం సైవ సాపహ్నవా మతా,
త్వత్సూక్తిషు సుధా రాజన్ ! భ్రాన్తాః పశ్యన్తి తాం విధౌ॥

టీక : అపహ్నుతి గర్భత్వమ్ = అపహ్నుతితో కూడియుండుట; యది (వర్ణితమ్)=వర్ణింపబడినయెడల; సా + ఏవ = ఆరూపకాతిశయోక్తియే; సాపహ్నవా = సాపహ్నవాతిశయోక్తి యని; (విదుషామ్ = పండితులకు); మతా=సమ్మతము॥ రాజన్=ఓరాజా; త్వత్ + సూక్తిషు=నీయొక్క సూక్తుల యందు; సుధా=అమృతము; (వర్తతే=ఉన్నది); భ్రాన్తాః=అజ్ఞానులు; తామ్=దానిని; విధౌ=చంద్రునియందు: పశ్యన్తి=వెదకుచున్నారు.

వ్యాఖ్య : అపహ్నుతితోకూడియున్న రూపకాతిశయోక్తి సాపహ్నవాతిశయోక్తి యగును- ఇది లక్షణము. అపహ్నుతియందు అన్యధర్మము నారోపించుటకుగాను, వర్ణ్యముయొక్క ధర్మము నిషేధింపబడును. రూపకాతిశయోక్తియందు అన్యధర్మారోపణముచేత వర్ణ్యమును మాటుపచ్చుట జరుగును. ఈ రెండు లక్షణములును కలిసియున్నయెడల సాపహ్నవాతిశయోక్తి యగును.

ఓరాజా! నీ సూక్తులయందు సుధ యున్నది. అవివేకులు దానిని చంద్రునియందు అన్వేషించుచున్నారు. ఇది లక్ష్యము. ఒక చాటుకారుడు రాజును ప్రశంసించుచు పలికిన వాక్యమిది. నిజమునకు చంద్రుడు సుధాంశుడు. అమృతకిరణములను గలిగియుండుట చంద్రుని ధర్మము. చంద్రుని యం దమృతము నన్వేషించువారి నవివేకులుగా పరిగణించుటచేత, చంద్రుని యందలి సుధాంశుత్వమును నిషేధించుట జరుగుచున్నది. ఇంతవరకు నిది యపహ్నుతి. నీ సూక్తులయందు సుధయున్నది యనుట యథార్థము కాదు. సుధకు జన్మస్థానము చంద్రమండలము కావచ్చును; పాలసముద్రము కావచ్చును. వాక్కులు సుధకు జన్మస్థానముకావు. కావున సుధ యుపమానము మాత్రమే. మాధుర్యమున్నది యుపమేయము. ఉపమానధర్మము నుపమేయమునం దారోపించి, ఉపమేయమును నిగరణము చేయుటచేత ఇదియతిశయోక్తి. ఇట్లు అపహ్నవము తోడి యతిశయోక్తి యగుటచేత, ఇది సాపహ్నవాతిశయోక్తికి లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. అగు నపహ్నుతి గర్భత్వ మయ్యె నేని
నదియ సాపహ్నవాఖ్యమౌ నతిశయోక్తి;

యుష్మదుక్తుల సుధ వెల్గుచుండ దాని
భ్రాంతు లీక్షించెదరు నిశాభర్త యందు.

విమర్శ : లక్ష్యమునందు 'యుష్మదుక్తుల సుధ వెల్గుచుండ' అని యనుటవలన సుధకు వెల్గుట యను ధర్మము నారోపించుట జరుగుచున్నది. అది యనావశ్యకమేకాక, భ్రాంతికారకముకూడ కావచ్చును. కాబట్టి 'యుష్మదీయసూక్తుల సుధయుండ' నని యనుకొనుట సమంజసముగా నుండును.

మూడవ భేదము

33. భేదకాతిశయోక్తి స్యాత్తస్యైవాన్యత్వ వర్ణనమ్,
అన్యదే వాస్య గామ్భీర్య మన్యద్ధైర్యం మహీపతేః॥

టీక : తస్య + ఏవ = లోకసామాన్యమగుదానికే; అన్యత్వవర్ణనమ్= లోకభిన్నత్వమును వర్ణించుట; భేదకాతిశయోక్తిః=భేదకాతిశయోక్తి యను నలంకారము; స్యాత్ = అగును॥ అస్య మహీపతేః = ఈరాజుయొక్క; గామ్భీర్యమ్+ఏవ=గంభీరత్వమే; అన్యత్=ఇతరమైనది; ధైర్యమ్=ధీరత్వము; అన్యత్ = ఇతరమైనది.

వ్యాఖ్య : లోకసామాన్యమగు విషయముననే అన్యత్వకల్పనముచేసిన యెడల భేదకాతిశయోక్తి యగును. ఇది లక్షణము. ఈకల్పనమువలన లోకాతిశాయిత్వము సమర్పితమగుచున్నది. లోకసామాన్యమగు నొకవిషయమునకు విశిష్టత్వమును చేకూర్చుటకై అన్యత్వకల్పనముచేయుట జరుగుచున్నది. దాని వలన, ఆవస్తువు తనజాతివస్తువులకలెు భేదమును కలిగియున్నట్లు అతిశయింపబడుచున్నది. కావుననే యిది భేదకాతిశయోక్తియనుపేర సార్థకమగుచున్నది.

ఈరాజు గాంభీర్యమే వేఱు, ధైర్యమే వేఱు. అన్నది లక్ష్యము. గాంభీర్యము ఒకచోట నొకలక్షణమును మరొకచోట మరొకలక్షణమును గలిగియుండదు. అది యన్నియెడల ఒకేవిధమగు లక్షణమును గలిగియుండును. అది యందువలననే గాంభీర్యమగును. అట్లే ధీరునియొక్క లక్షణమే ధీరత్వము. అది ధీరులందు ఒక్కమాదిరిగానే యుండును. లోకసామాన్యమగు గాంభీ

ర్యమే రాజునకున్నదన్న చో విశేషము లేదు. కావుననే దీనికి భిన్నత్వము నాపాదించుట జరుగుచున్నది. లోకసామాన్యమగు ధైర్యగాంభీర్యములకును, రాజవిశిష్టమగు ధైర్యగాంభీర్యములకును భేదము నాపాదించి, అతిశయమును సాధించుటచేత ఇది భేదకాతిశయోక్తికి లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. అన్యథాత్వప్తి యద్దాని కయ్యె నేని
భేదకాతిశయోక్తినాఁ బెంపుమీఱు;
వింత యీతని గాంభీర్యవిలసనములు
వింత యీతని ధీరతా విభవ మనఁగ.

నాలుగవ భేదము

34. సంబన్ధాతిశయోక్తిః స్యా దయోగే యోగ కల్పనమ్,
సౌధాగ్రాణి పురస్యాస్య స్పృశన్తి విధుమణ్డలమ్॥

టీక : అయోగే = సంబంధము లేనిచోఁ; యోగకల్పనమ్=సంబంధమును గల్పించుట; సంబన్ధాతిశయోక్తిః=సంబంధాతిశయోక్తి యన్న యలంకారము; స్యాత్ = అగును॥ అస్యపురస్య = ఈ నగరముయొక్క: సౌధ + అగ్రాణి=భవనముల శిఖరములు; విధుమణ్డలమ్=చంద్రబింబమును: స్పృశన్తి= తాకుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : సంబంధములేనిచోట సంబంధమున్నట్లు కల్పించినయెడల సంబంధాతిశయోక్తి యగును. ఇది లక్షణము. ఇట్లు సంబంధమును కల్పించుటచేత వర్ణ్యమున కాధిక్యమాపాదింపబడుచున్నది. సంబంధకల్పనముచేత అతిశయము సాధింపబడుట యిందు జరుగుచున్నది. కావుననే దీనికి సంబంధాతిశయోక్తి యను పేరు సార్థకమై యున్నది.

ఈనగరమునందలి భవనాగ్రములు చంద్రమండలమును స్పృశించుచున్నవి- ఇది లక్ష్యము. ఇచ్చట భవనముల యౌన్నత్యమును వర్ణించుట యుద్దిష్టము. భవనము లెంతయున్నతములై యున్నప్పటికిని, చంద్రబింబమును స్పృశించుట జరుగదు. చంద్రబింబము మిక్కిలి యున్నతముగా నున్నదనుట నిశ్చితము. అంత యున్నతముగానున్న చంద్రబింబమును సౌధాగ్రములు స్పృశించుచున్నవనుటచేత భవనముల యౌన్నత్యము గమ్యమానమగు

చున్నది. నిజమునకు ఇచ్చట సంబంధము లేదు. లేనిచోట సంబంధమున్నట్లు చెప్పి వర్ణ్యమున కతిశయమును సంపాదించుటచేతనే, యిది సంబంధాతిశయోక్తికి లక్ష్యముగా సరిపోవుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

క. ఇం బడరు కావ్యముల యో
గం బొడవక యుండ యోగకల్పన మైనన్
సంబంధాతిశయోక్తి; పు
రిం బలుసౌధములు విధుని స్పృశియించెడినాన్.

అయిదవ భేదము

35. యోగేఽప్యయోగోఽసంబన్ధాతిశయోక్తి రితీష్యతే,
త్వయి దాతరి రాజేన్ద్ర! స్వర్ద్రుమా న్నాద్రియామహే॥

టీక : యోగే (సతి)= సంబంధముండగా; అయోగః = సంబంధము లేకుండుట; (వర్ణితంచేత్=వర్ణింపబడినయెడల): అసంబన్ధాతిశయోక్తిః + ఇతి =అసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారమని; (సూరిభిః = పండితులచేత); ఇష్యతే= వాంఛింపబడుచున్నది॥ రాజేన్ద్ర=ఓ మహారాజా; త్వయి దాతరి=నీవు దాతవైయుండగా; (వయం=మేము); స్వర్ద్రుమాన్= కల్పవృక్షములను; న + ఆద్రియామహే=ఆదరింపము.

వ్యాఖ్య : సంబంధమున్నప్పుడు సంబంధము లేదని వర్ణించినయెడల అసంబంధాతిశయోక్తి యగును. ఇది లక్షణము. ఇచ్చట, ఉన్న సంబంధముము లేదని చెప్పుటచేత వర్ణ్యమున కాధిక్యము సంపాదింపబడుచున్నది. అసంబంధము నాపాదించుటచేత అతిశయము కలుగుటనుబట్టి దీనికి అసంబంధాతిశయోక్తి యనుపేరు సరిపడుచున్నది.

ఓరాజా! నీవు దాతవైయుండగా మేము కల్పవృక్షముల నాదరింపము. ఇది లక్ష్యము. కొందరు యాచకులు రాజుయొక్క దానగుణమును మెచ్చుకొనుచు రాజుతో పల్కిన పల్కులివి. ఇచ్చట వర్ణ్యము దాతృత్వము కల్పవృక్షములు యాచకుల సర్వవాంఛలను దీర్చుటయందు సుప్రసిద్ధములు. కావున యాచకులకు కల్పవృక్షములతో విడనిసంబంధముండుట వాస్తవము.

కావుననే యాచకులు కల్పవృక్షములను నిర్లక్ష్యము చేయలేరు. ఇచ్చట నిర్లక్ష్యము చేయుచున్నట్లు చెప్పుటచేత, ఉన్నసంబంధమును లేదని చెప్పుట జరుగుచున్నది. ఇట్లు చెప్పుటచేత రాజు దాతృత్వము కల్పవృక్షముల దాతృత్వమును మించియున్న భావము గమ్యమానమగుచున్నది. ఇట్లు అసంబంధమును వర్ణించి, వర్ణ్యమున కతిశయమును సంపాదించుటచేత, ఇది అసంబంధాతిశయోక్తికి లక్ష్యమగుచున్నది

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. యోగ మొదవుచు నుండి సుయోగ మొదవ
కున్న మును చెప్పునదియయై యొప్పుఁ గృతుల;
దాత వీవగుచుండఁగ ధరణినాథ!
యాదరింపము దివిజద్రుమాళి నాఁగ.

విమర్శ : ఈలక్షణము సక్రమముగా లేదు. 'సుయోగము' అని యనుటవలన 'చక్కని సంబంధము' అన్నయర్థము కలుగును. ఏదో యొకపాటి సంబంధ ముండుటకు అవకాశము కలుగుచున్నది. నిజమున కిక్కడ అసంబంధమే ఉక్తము కావలయును. అది పైపద్యమునందు స్పష్టముగా లేదు. ఇంకొక్క విషయము. 'మును చెప్పునదియయై యొప్పుఁ గృతుల'నని చెప్పుటచేత, ఇదికూడ సంబంధాతిశయోక్తి యని నిర్దేశించినట్లగుచున్నది. పూర్వపద్యమున సంబంధాతిశయోక్తి యని స్పష్టముగా మన్నది. ఇదికూడ నదియే కావలసివచ్చును. పూర్వపద్యమున 'నతిశయోక్తి' యని మాత్రమే యున్న యెడల, అది యొకభేదమనియు నిది యొకభేదమనియు సమన్వయమును సాధించుకొనవచ్చును. ఇప్పు డది కుదురదు. కావున, ఈక్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. ఉండి యోగంబు లేనియట్లుక్తమైన
నమరునట యసంబంధంపు టతిశయోక్తి;
నీవు దాతవైయుండఁగా నృపతివర్య!
ఆదరింపము మేము దివ్యద్రుమాళి.

ఆఱవ భేదము.

36. అక్రమాతిశయోక్తి స్స్యా త్సహత్వే హేతుకార్యయోః,
ఆలిఙ్గన్తి సమం దేవ! జ్యాం శరాశ్చ పరాశ్చ తే॥

టీక : హేతుకార్యయోః=కారణకార్యములకు; సహత్వే (వర్ణితే సతి) =సహభావము వర్ణింపబడుచుండగా; అక్రమాతిశయోక్తిః = అక్రమాతిశయోక్తియన్న యలంకారము; స్యాత్ = అగును॥ దేవ=ఓప్రభూ; తే=నీ యొక్క; శరాః+చ=బాణములును; పరాః+చ=శత్రువులును; సమమ్=సమకాలమున; జ్యామ్=వింటినారిని- నేలను; ఆలిఙ్గన్తి=కౌగిలించుచున్నారు.

వ్యాఖ్య : కారణకార్యములకు సహభావము వర్ణింపబడినచో నది యక్రమాతిశయోక్తి యలంకారమగును. ఇది లక్షణము. కారణకార్యములకు పూర్వాపరక్రమము నియతము. అటు కాక కారణకార్యములు ఏకకాలమునందే జరుగుట యక్రమము. ఆక్రమము నాధారముగా చేసికొని, వర్ణ్యమున కతిశయమును గూర్చుటచేత, దీనికి అక్రమాతిశయోక్తి యన్నపేరు సార్థకమున్నది.

ఓరాజా! నీబాణములును నీశత్రువులును సమముగా జ్యాలింగనము గావించుచున్నారు- ఇది లక్ష్యము. బాణమును ప్రయోగించుట ముందు జరుగును; తదనంతరము బాణపాతమువలన శత్రువులు చనిపోవుదురు. ఇది క్రమము. ఇచ్చట క్రమము పరిగణింపబడలేదు. బాణములు జ్యాలింగనము చేసినవి; అనగా వింటినారిని స్పృశించినవి. అదేసమయమున శత్రువులు జ్యాలింగనము చేసిరి; అనగా భూమిపైని పడిపోయిరి. కారణమైన బాణప్రయోగము, కార్యమైన శత్రుశరీరపాతము- ఒక్కమారుగా జరిగిన వనుటచేత, కారణకార్యములకు సహభావము వర్ణితమైనది. అందువలననే యిది అక్రమాతిశయోక్తికి లక్ష్యమైనది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. అక్రమాతిశయోక్తి ప్రఖ్యాతి కెక్కు
హేతు కార్యంబులకు సహావృత్తి గలుగ;
జ్యాపరీరంభణైక దక్షత వహించె
నీ శరంబులు నీశత్రునృపులతోడ,

విమర్శ : ఈ పద్యమునందు లక్ష్యము కొంచెము సరుదుబాటు నపేక్షించుచున్నది- ఉన్నది యున్నట్లుగా, ఇది సహోక్తికి లక్ష్యమగునే కాని అక్రమాతిశయోక్తికి లక్ష్యము కాదు. ఈ రెండింటియందును సహభావమే ప్రధానముగా నుండును. సహోక్తియందు 'సహ' యను పదము ప్రయుక్తమై సహభావమును ప్రదర్శించును. అక్రమాతిశయోక్తియందు సహపదప్రయుక్తి పహ్యముకాదు. 'సీశరంబులు నీశత్రునృపులతోడ' నని 'తోడ' నన్న సహార్థకమును వాడుటచేత, ఇది సహోక్తికి లక్ష్యమగును. కావున, దానిని తొలగించి 'సీశరములును నీశత్రునృపచయములు' అని నాలుగవ పాదమును సవరించుకొనుట యుచితముగా నుండును.

ఏడవ భేదము

37. చపలాతిశయోక్తి స్స్యాత్కార్యే హేతుప్రసక్తిజే,
యాస్యామీత్యుదితే తన్వ్యా వలయోఽభవదూర్మికా॥

టీక : హేతుప్రసక్తిజే = కారణప్రసంగముచేత పుట్టిన; కార్యే (వర్ణితే సతి) = కార్యము వర్ణింపబడుచుండగా; చపలాతిశయోక్తిః = చపలాతిశయోక్తి యన్నయలంకారము; స్యాత్ = అగును; యాస్యామి + ఇతి = వెళ్ళబోవుచున్నానని; ఉదితే (సతి) = చెప్పగా; తన్వ్యాః = ప్రియురాలియొక్క; ఊర్మికా = ఉంగరము; వలయః = కంకణముగా; అభవత్ = అయ్యెను.

వ్యాఖ్య : కారణము ప్రసక్తమైనంతలోనే కార్యము జరిగినట్లు చెప్పిన యెడల, అది చపలాతిశయోక్తి యగును. ఇది లక్షణము. కారణము జరిగిన పిమ్మట కార్యము జరుగుట క్రమము. కారణమునుగూర్చి ప్రసంగించినంతలోనే, తద్జ్ఞానముచేతనే కార్యముత్పన్నమయ్యెననుట యిచ్చటుకలదు. ఇది చపలాత్వమునకు నిదర్శనము. 'చపల' యనగా మెఱపుదీగ. మెఱపుదీగ హఠాత్తుగా స్ఫురించునట్లు, యిచ్చటికార్యమును హఠాత్తుగా స్ఫురించును. చపలత్వము నాధారముగా చేసికొని వర్ణ్యమున కతిశయమును సమకూర్చుట చేతనే, దీనికి చపలాతిశయోక్తి యన్న పేరు సార్థకమగుచున్నది.

నేను వెళ్ళుచున్నానని చెప్పినంతలో ప్రియురాలి ఉంగరము కంకణమయ్యెను- ఇది లక్ష్యము. ప్రియుని విరహమును సహింపజాలక ప్రియురాలు కృశించుట సహజమే. కాని, యిచ్చట విరహమే ప్రారంభము కాలేదు. విర

హానుకు హేతువైన వెళ్ళుటసైతము జరుగలేదు. వెళ్ళుదునన్న వార్త మాత్రమే ప్రసక్తమైనది. అంతమాత్రము చేతనే, అతడు వెళ్ళినవిమ్మట, ఎంతో కాలమునకు విమ్మట కృశించినట్లు వెనువెంటనే కృశించిపోయెను. ఇక్కడి కార్యము హ కాత్కృరితము. ఉంగరము వ్రేలి కాభరణము. అది చేతికి కంకణమయ్యెను. ఆమె చిక్కినప్పుడు ఆమె చేయి వ్రేలంత యయ్యెనని భావము. ఇట్లు భర్తృగమనవార్తచేతనే భార్య కృశించె ననుటవలన, ఇది చపలాతిశయోక్తికి లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. ఒప్పుఁ గృతిఁ జపలాతిశయోక్తి కార
ణప్రసక్తిఁజ కార్యమైనను; విభుండు
చనియెద నఁటన్న మాత్రనే చాన కయ్యె
వలయ ముంగర మన్నట్లు వామదేవ!

ఎనిమిదవ భేదము :

38\. అత్యన్తాతిశయోక్తి స్స్యాత్పౌర్వాపర్య వ్యతిక్రమే,
అగ్రే మానో గతః పశ్చాదనునీతా ప్రియేణ సా॥

టీక : పౌర్వాపర్య వ్యతిక్రమే (సతి)=పూర్వోత్తర భావమునకు వైరుద్ధ్యము కలుగగా; అత్యన్తాతిశయోక్తిః=అత్యంతాతిశయోక్తి యను నలంకారము; స్యాత్ = అగును॥ అగ్రే = ముందుగా; మానః = అభిమానము; గతః= తొలగిపోయెను; పశ్చాత్=తరువాత; సా = ఆమె; ప్రియేణ=ప్రియునిచేత; అనునీతా=అనునయింపబడెను.

వ్యాఖ్య : కారణ కార్యముల పూర్వోత్తర క్రమమునందు వ్యత్యయము కలిగినట్లు వర్ణించినయెడల, అత్యంతాతిశయోక్తి యగును. ఇది లక్షణము. ఇంతకు ముందు చెప్పికొన్నట్లుగా పూర్వము కారణమును, అనంతరము కార్యమును ప్రవర్తింపవలయును. అది క్రమము. కార్యము ముందుగా జరిగి, కారణము తరువాత జరిగినట్లయిన ఉండవలసిన క్రమము వ్యత్యస్తమైనట్లే. కారణముతోపాటు కార్యము జరుగుట, కారణప్రసంగము చేతనే కార్యము జరుగుట యిదివరకు చూచితిమి. ఇదివానిని మించియున్నది కావున నే దీనికి అత్యంతాతిశయోక్తి యనుపేరు సార్థకమగుచున్నది.

ఆమెకోపము వోయినది; తరువాత నత డూరడించెను- ఇది లక్ష్యము. కోపము పొందిన ప్రియురాలిని ప్రియు డూరడింపవలయును. అప్పుడామె కోపమును విడిచి ప్రసన్నురాలు కావలయును. ఇది క్రమము. ఊరడించుట కారణము, కోపమును విడుచుట కార్యము. ఇచ్చట కార్యము ముందు జరిగినట్లును, కారణము తరువాత జరిగినట్లును వచింపబడినది. కారణ కార్యముల పౌర్వాపర్యవ్యత్యయ మన్న లక్షణమునుబట్టి, యిది అత్యంతాతిశయోక్తి లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

క. ప్రియ మత్యంతాతిశయో
క్తియనన్ మును కార్య ముప్పతిలఁ గారణ మా
పయి నగుట; యింతి మానము
పయనం బాయెను బ్రియుండు పదపడి ననియెన్.

విమర్శ : లక్ష్యమునందు 'అనునయించెను' అన్న పదమునకు బదులుగా 'అనియె' నని వ్రాసెను. ఈ మాటకు అంతటి సామర్థ్యము లేదు. 'అనునయించెను' అన్న అర్థము వచ్చినగాని లక్ష్యము సరిపడదు. కావున, ఈ క్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. మునుపె కార్యంబు జరిగి యా వెనుక హేతు
వైనఁ బరఁగు నత్యంతమా నతిశయోక్తి;
పడఁతి మునుముందె కోపంబు విడిచిపెట్టె
నంతఁ దన్మనోహరుఁ డామె ననునయించె.

14. తుల్యయోగితాలఙ్కారః (తద్భేదాః)

39. వర్ణ్యానా మితరేషాం వా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా,
సంకుచన్తి సరోజాని స్వైరిణీ వదనాని చ॥

టీక : వర్ణ్యానామ్ (వా) = ప్రకృతములకు గాని; ఇతరేషాంవా = అప్రకృతములకు గాని; ధర్మ + ఐక్యమ్ = ధర్మసంబంధమైన ఏకత్వము; (వర్ణితం చేత్ = చెప్పబడినయెడల); తుల్యయోగితా = తుల్యయోగిత యన్న యలంకా

రము॥ పరోజాని=పద్మములును; స్వైరిణీ వదనాని + చ=జారస్త్రీలయొక్క ముఖములును; సంకుచన్తి = ముడుచుకొనుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : వర్ణ్యములకుగాని, అవర్ణ్యములకుగాని, ధర్మైక్యమును చెప్పినయెడల తుల్యయోగిత యగును. ఇది లక్షణము. తుల్యము లైనవాని నొకచోట చేర్పుట యిందు కానగును. ఇచ్చట ధర్మైక్య ప్రతిపాదకమగు పదము కూడ నొక్కటే, యొక్కమారే యుపాత్తమగును. కావుననే తుల్యయోగిత యనుపేరు సార్థకమగుచున్నది.

తుల్యయోగితాలంకారము మూడు భేదములను కలిగియున్నది. అందు మొదటి భేదమునకు లక్షణము మాత్రమే యిచ్చట ప్రసక్తమైనది. ఈ మొదటి భేదముకూడ రెండురకములు. మొదటిది వర్ణ్యములకు ధర్మైక్యమును వర్ణించుట వలన నేర్పడును. దీనిని ప్రకృతగోచర తుల్యయోగిత యనవచ్చును. రెండవది అవర్ణ్యములకు మాత్రమే ధర్మైక్యమును వర్ణింపగా నేర్పడును. దానిని అప్రకృత గోచర తుల్యయోగిత యనవచ్చును. శ్లోకముయొక్క ఉత్తరార్ధమునందు ప్రకృత తుల్యయోగితకు లక్ష్యము ప్రదర్శింపబడినది. అప్రకృత తుల్యయోగిత కీ తరువాత చూపబడును.

పద్మములును, జారస్త్రీల ముఖములును ముడుచుకొనుచున్నవి- ఇది లక్ష్యము. ఇది సాయంకాల వర్ణనము. సూర్యు డస్తమించుటతోడనే పద్మములు ముడుచుకొనును. రాత్రి సమయము జారస్త్రీలకు సంతోషదాయకమే. కాని యిచ్చట సంతోషము నిలుచుటకు వీలులేకుండ పూర్ణ చంద్రోదయమైనది. జారస్త్రీలకు రహస్యభంగమగును. కావున వారి ముఖములు ముడుచుకొనును. ఇచ్చట పద్మములును, స్వైరిణీ వదనములును గూడ ప్రకృతములే. ఈ రెండింటికిని 'సంకుచన్తి' యన్న యొకే పదముచేత ధర్మైక్యము సాధింపబడినది. అందుచేతనే యిది ప్రకృతగోచరతుల్యయోగితకు లక్ష్యముగా నగుపడుచున్నది.

దీనికి సూరకవి పద్యము లభ్యము కాలేదు. మూలమున కనువాదముగా ఈ క్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. వెలయుఁ దుల్యయోగిత వర్ణ్యములకు నేని
నన్యములకేని ధర్మైక్య మమరునేని;

వారిజములును స్వైరిణీ వదనములును
జంద్రుఁ డుదయించి నంతట సంకుచించు.

40. త్వదఙ్గమార్దవే దృష్టే కస్య చిత్తే న భాసతే,
మాలతీ శశభృల్లేఖా కదళీనాం కఠోరతా॥

టీక : త్వత్=నియొక్క; అఙ్గ మార్దవే=శరీర సౌకుమార్యము; దృష్టే (సతి)=చూడగా; కస్య=ఎవనియొక్క; చిత్తే=మనస్సునందు; మాలతీ=మాలతీలతయొక్కయు; శశభృల్లేఖా=చంద్రకళయొక్కయు; కదళీనామ్=అరటి బోద యొక్కయు; కఠోరతా=కాఠిన్యము; న+భాసతే=స్ఫురింపకుండును.

వ్యాఖ్య : అప్రకృతగోచర తుల్యయోగిత కిది యుదాహరణము. నీశరీర సౌకుమార్యమును జూచినయెడల ఎవని మనస్సునకు మాలతీలత యొక్కయు, చంద్రకళయొక్కయు, అరటిబోదయొక్కయు కాఠిన్యము గోచరింపకుండును? ఇది ఒక ప్రియుడు ప్రియురాలి శరీర సౌకుమార్యమును ప్రశంసించుచు వేసిన ప్రశ్నము. ఇచ్చట వర్ణ్యము ప్రియురాలి శరీరము. మాలతీలత, చంద్రకళ, అరటిబోద- ఈమూడును గూడ అవర్ణ్యములే. వర్ణ్యమున కాధిక్యమునుగల్గించుటకుగాను, అవర్ణ్యములకు ఏకధర్మాన్వయము నిరూపితమైనది. ఇట్లు అవర్ణ్యములకు ధర్మైక్యము వర్ణింపబడుటచేతనే యిది అప్రకృత గోచర తుల్యయోగితకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. సకియ! నీమృదు తనులత దృష్టమగునేని
చిత్తమున నెవ్వనికిఁ బ్రకాశింపకుండుఁ
గదళికా మాలతీ లతికా శశాంక
రేఖల కఠోరత యంటన్నరీతి శర్వ!

రెండవ భేదము

41. హితాహితే వృత్తితౌల్య మపరా తుల్యయోగితా,
ప్రదీయతే పరాభూతి ర్మిత్ర శాత్రవయో స్త్వయా॥

టీక : హిత+అహితే=మిత్రునియందును శత్రునియందును; వృత్తి తౌల్యమ్=వర్తన సంబంధమైన తుల్యత్వము: (వర్ణితం చేత్=వర్ణింపబడిన

యెడల); (సా-అది); అపరా-మరొక; తుల్యయోగితా-తుల్యయోగిత॥ త్వయా-నీచేత; మిత్ర శాత్రవయోః-మిత్రులకును శత్రువులకును; పరా + భూతిః-ఉత్కృష్టమైన యైశ్వర్యము; పరాభూతిః-పరాభవము; ప్రదీయతే-ఈయబడుచున్నది.

వ్యాఖ్య : మిత్రునియందును శత్రువునందును తుల్యప్రవర్తనము వర్ణింపబడినయెడల, అదికూడ తుల్యయోగితయే యగును. ఇది లక్షణము. ప్రవృత్తి తుల్యత్వముమబట్టి మిత్రునకును శత్రునకును సమయోగిత్వము కలుగుట యిచ్చట కనిపించును.

నీచేత మిత్రులకును శత్రులకును పరాభూతి యీయబడుచున్నది- అని యన్నప్పుడు మిత్రులకు 'పరాభూతి', యనగా ఉత్కృష్టమైన యైశ్వర్య మీయబడుచున్నదని యర్థము; శత్రులకు 'పరాభూతి' యనగా పరాభవము కలిగింపబడుచున్నదని యర్థము. మిత్రులకు శత్రులకు కూడ పరాభూతి యిచ్చుటయే జరుగుచున్నది. కావున నిచ్చట తుల్యప్రవర్తన మున్నది. అందు వలననే యిది తుల్యయోగితకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. ఆప్తరిపులందు వృత్తితౌల్యమగు నేని
నదియు నొకతుల్యయోగిత యండ్రు కృతుల;
రాజ ! నీచేత మిత్ర శాత్రవుల కియ్యఁ
బడె నరిష్టంబనిన మాడ్కి ఫాలనేత్ర !

విమర్శ : మూలమునందు 'పరాభూతిః' అన్నదానినిబట్టి వృత్తితౌల్యము సంపాదింపబడినది. అవమాన మన్న యర్థమున నది యేకపదము. ఉత్కృష్టమైన యైశ్వర్య మన్న యర్థమున నది విశేషణ విశేష్యములుగా రెండు పదము లగును. 'భూతిః' అన్నది విశేష్యము, ఇది స్త్రీలింగ శబ్దము. కావున దీని విశేషణము వ్యస్తముగా నున్నప్పుడు 'పరా' యని దీర్ఘాంతమై స్త్రీలింగ రూపమున నుండును. తెలుగున నవమాన మన్న యర్థమున 'పరాభూతి' యని వాడవచ్చును. రెండవ యర్థమున 'పరభూతి' యనియే కావలసివచ్చును. కావున తెలుగున నీ పదము అర్థద్వయ బోధకము కాజాలదు. ఈ మర్మము గుర్తించి, నూరకవి 'అరిష్టము' అన్నపదమును వాడి అర్థద్వయమును

సాధించుకొనుచున్నాడు. 'రిష్టము' అన్నది మూలపదము. దీనికి కీడు, మేలు- అన్న విరుద్ధార్థములు రెండును గలవు. అయినను 'రిష్టము' అనుపదము కాక దీనికి నఞ్ తత్పురుషరూపమైన 'అరిష్టము' ప్రసిద్ధముగా నున్నది. దీని కితరార్థములతోపాటు మేలు, కీడు- అన్న రెండర్థములు గలుగును. 'మేలు' అన్నప్పుడు సమానార్థముగా 'వైభవము' గ్రహింపవచ్చును. రాజు మిత్రులకు శత్రులకు నరిష్టము నిచ్చుచున్నాడనుటచేత వృత్తితౌల్యము నిరూపితమగుచున్నది. ఈ మార్పు సముచితమై యున్నది.

మూడవ భేదము

12. గుణోత్కృష్టైః సమీకృత్య వచోఽన్యా తుల్యయోగితా,
లోకపాలో యమః పాశీ శ్రీదః శక్రో భవానపి॥

టీక : గుణ + ఉత్కృష్టైః=ఉత్తమగుణ గరిష్ఠులగు వారితో; సమీకృత్య =సమానముగా కలిపి; వచః=వాక్యము; (వర్ణితం చేత్ = వర్ణింపబడిన యెడల): అన్యా=మరొక; తుల్యయోగితా=తుల్యయోగిత; (భవతి=అగును)॥ యమః=యముడు; పాశీ=వరుణుడు; శ్రీదః=కుబేరుడు; శక్రః=ఇంద్రుడు; భవాన్ + అపి=నీవు కూడ; లోకపాలః=లోకపాలుడవు.

వ్యాఖ్య : ఉత్తమగుణ గరిష్ఠులతో సమీకరించి వర్ణించినచో నిదియొక తుల్యయోగిత యగును. ఇది లక్షణము. ఇచ్చటకూడ ప్రసిద్ధులగు వారితో సమయోగిత్వము కలుగుటచేత తుల్యయోగిత సార్థకమగుచున్నది.

యముడు లోకపాలుడు, వరుణుడు లోకపాలుడు, కుబేరుడు లోకపాలుడు, ఇంద్రుడు లోకపాలుడు, నీవును లోకపాలుడవు- అన్నది లక్ష్యము. నిజమునకు మూలమునందు 'లోకపాల' శబ్ద మొక్కమారు మాత్రమే వాడబడినది. అయినను ఏకవచన పారస్యముచేత 'యమో లోకపాలః, వరుణో లోకపాలః' మున్నగు విధముగా నన్నియెడల నన్వయించుకొనవలయును. ఇంతకును యమ వరుణ కుబేరాదులు లోకపాలురుగా సుప్రసిద్ధులు. ఒక కవి రాజు నభినందించుచు లోకపాలుడ వని చెప్పుటయేకాక, తత్ప్రసిద్ధులతో సమీకరించుచున్నాడు. ఈ సమీకరణము, అనగా సమానముగా చేయుట వలన తత్ప్రసిద్ధుల గుణగరిష్ఠత, ప్రకృత రాజునకును సంక్రమింపజేయుట జరు

గుచున్నది. ఇట్లు గుణగరిష్ఠులతో సమీకరించుటనుబట్టి, యిది తుల్యయోగి తకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. ప్రాకట గుణాఢ్యులతోడ సమీకరించి
కృతి వచించినఁ దుల్యయోగిత యఁటంద్రు;
లోకపాలురు వజ్రి, కాలుండు, వరుణుఁ,
డర్థపతి, నీవు నన్నట్లు నలికనేత్ర!

విమర్శ : లక్షణమునందు 'ప్రాకట గుణాఢ్యుతోడ' నని యేకవచనము ప్రయుక్తమైనది. బహువచన ముండుట సరసము; లక్ష్యమునుబట్టికూడ అదియే సమంజస మనిపించుచున్నది. కావున 'మించు గుణగరిష్ఠులతో సమీకరించి' యని మొదటిపాదమును సరుదుబాటు చేసికొనుట యొప్పను. లక్ష్యమునందు 'లోకపాలః' అని మూలములో నున్నట్లుగా ఏకవచనమును గాక 'లోకపాలురు' అని బహువచనమే యుండుటచేత వాక్యము మొత్తము మీద దీని నొక్క మారు గ్రహించిన నేపోవును. ఇది పందర్భ సముచితముగా నున్నది.

15. దీ ప కా ల ఙ్కా రః

43. వదన్తి వర్ణ్యావర్ణ్యానాం ధర్మైక్యం దీపకం బుధాః,
మదేన భాతి కలభః ప్రతాపేన మహీపతిః॥

టీక : వర్ణ్య + అవర్ణ్యానామ్ = ప్రకృతములయొక్క అప్రకృతముల యొక్క; ధర్మ + ఐక్యమ్ = ఏకధర్మత్వము; దీపకమ్ (ఇతి) = దీపకాలంకార మని; బుధాః = పండితులు; వదన్తి = చెప్పుదురు॥ మదేన = మదజలము చేత; కలభః = ఏనుగు గున్నయు; ప్రతాపేన = శౌర్యము చేత; మహీపతిః = భూపాలుడును; భాతి = ప్రకాశించును.

వ్యాఖ్య : ప్రకృతాప్రకృతములకు ధర్మైక్యమును చెప్పినయెడల దీపక మగును. ఇది లక్షణము. ధర్మైక్యమును ఒక్కమారే, ఒక్కపదముచేతనే ప్రతిపాదింపవలయును. కేవల ప్రకృతములకుగాని, కేవలాప్రకృతములకు గాని ధర్మైక్యము చెప్పుట తుల్యయోగిత యందు చూచితిమి. ఇచ్చట ప్రకృతాప్రకృతములకు ధర్మైక్యము చెప్పుట విశేషము. వర్ణ్యముయొక్క ధర్మముమ

దెల్పుట కుపయోగించిన పదముచేతనే అవర్ణ్య ధర్మమునకుసైతము దీపనము కలుగును. దీపనము అనగా ప్రకాశమని యర్థము. గడపమీద పెట్టిన దీపము ఇంటిలోపల, వెలుపల కూడ వెలుతురును వ్యాపింపజేయును. అట్లే యిచ్చటను జరుగుచున్నది. కావున దీపకాలంకారము అనుపేరు సార్థకమగుచున్నది.

మదముచేత నేనుగు, ప్రతాపముచేత రాజు ప్రకాశించును- అన్నది లక్ష్యము. ప్రకాశించుట యను ధర్మమునుబట్టి ఏనుగునకును రాజునకును సామ్యము సాధింపబడినది. ఇచ్చట వర్ణ్యము రాజు; అవర్ణ్యము ఏనుగు. ఇట్లు వర్ణ్యావర్ణ్యములకు ధర్మైక్యమును గలిగించుటచేత, ఇది దీపకాలంకార మగుచున్నది.

పైది ఒక చాటుకారుడు రాజప్రశంసకై పలికిన వాక్యము. అట్టిసందర్భమునం దున్నప్పుడే అది దీపకము కాగలదు. ఇంకొక సన్నివేశము నూహింతము. విజయోత్సవ సమయమున రాజు పట్టపుటేనుగు నెక్కి యూరేగుచుండె ననుకొందము. అట్టియెడల ప్రేక్షకులలో నెవరైన నీ వాక్యము నన వచ్చును. అప్పుడు గజము వర్ణ్యమే; రాజుకూడ వర్ణ్యమే. కేవల వర్ణ్యములకు ధర్మైక్యము కలిగి, అది తుల్యయోగితయే యగును. ఇంకొక సన్నివేశము నూహింతము. ఒక సూక్తిచతురుడు దేనికి దేనివలన సౌందర్యము కలుగునో ఒక క్రమమున చెప్పుచున్నా డనుకొందము. అప్పుడు నిజమున కచ్చటి వస్తువులన్నియు నవర్ణ్యములే కావున ఆ సందర్భమునందు చెప్పినట్లుగా పై వాక్యమును గ్రహించినయెడల, అవర్ణ్యములకు ఏకధర్మాన్వయము చెప్పినట్లగును. అప్పుడుకూడ అది తుల్యయోగితయే యగును. కావున, సన్నివేశమునుబట్టి యీ వాక్యమునందలి రెండు వస్తువులలో ఒకటి వర్ణ్యమని, ఒకటి అవర్ణ్యమని నిర్ణయించినప్పుడు మాత్రమే దీపకాలంకారమునకు లక్ష్యము కాగలదు.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

క. తనరారుఁ గృతుల దీపక
మన వర్ణ్యావర్ణ్య ధర్మ మైక్యమయిన; నా
మునఁ బేర్చుఁ గరి ప్రతాపం
బునఁ బేర్చు నృపాలుఁ డనఁగ భుజగవిభూషా!

విమర్శ : ఈ పద్యమునందు 'పేర్చు' వను క్రియాపదము రెండుసారు లుపాత్తమైనది. ఇది దీపక లక్షణమునకు విరుద్ధము. ఈ తరువాత వచ్చు 'ఆవృత్తిదీపము' నకు పైది లక్ష్యము కాగలదు. కాని, గ్రంథకర్త దీనిని దీపకమునకే లక్ష్యముగా నుద్దేశించెను. అది యట్లు కావలయుననిన, ఇందు చిన్న మార్పులను జేయుట యవసరము. 'పేర్చు' నన్న క్రియాపదము రెండుసారు లుండరాదు; కావున, మూడవ పంక్తియందున్న 'పేర్చు' ను తొలగింపవలయును. అప్పుడు ఛందస్సు సరిపెట్టుకొనుటకై తరువాతి 'కరి' యన్నపదమును గూడ తొలగించి రెండింటికి బదులుగా 'వారణము' అని వాడవచ్చును. నాల్గవ పాదమున కర్తృ పదమునకు పూర్వమే క్రియాపదము వచ్చుచున్నది. కర్తృ పదమును ముందుగా వాడి, తరువాత క్రియాపదమును వాడిన నన్వయము సుకరముగా నుండును. 'పేర్చు నృపాలుఁ డనఁగ' నని యనుటకు బదులుగా 'భూపుఁడు పేర్చు ననగ' నని యన్నచో సర్వము సంగతమగును. అప్పుడు 'అమిత వారణము ప్రతాపంబున భూపుఁడు పేర్చు ననఁగ భుజగ విభూషా' అన్నది లక్ష్యభాగమగును.

16. ఆవృత్తిదీపకాలఙ్కారః (తద్భేదాః)

44. త్రివిధం దీపకావృత్తౌ భవే దావృత్తిదీపకమ్,
వర్షత్యమ్బుద మాలేయం వర్షత్యేషా చ శర్వరీ॥

టీక : దీపక + ఆవృత్తౌ (సత్యాం) = దీపకస్థానీయ మగు పదము యొక్కయు నర్థముయొక్కయు నావృత్తి కలుగగా; ఆవృత్తిదీపకమ్ = ఆవృత్తిదీపకమన్న యలంకారము; త్రివిధమ్ = మూడు విధములుగా; భవేత్ = అగును॥ ఇయం + అమ్బుదమాలా = ఈ మేఘసముదాయము; వర్షతి = వర్షించుచున్నది; ఏషా + శర్వరీ + చ = ఈ రాత్రి కూడ; వర్షతి = వర్ష ఇవాచరతి = సంవత్సరమువలె నగుచున్నది.

వ్యాఖ్య : వర్ణ్యావర్ణ్యముల ధర్మమును దీపింపజేయు పదము కాని, అర్థము కాని, పదార్థోభయము కాని ఆవృత్తి నొందనయెడల ఆవృత్తిదీపకమగును. ఆవృత్తి యగుట యనగా 'తిరిగి ప్రయోగింపబడుట' యని యర్థము. పదము మాత్రమే యావృత్తి నొందినయెడల పదావృత్తిదీపక మగును. పదము నర్థమును గూడ ఆవృత్తి నొందినయెడల ఉభయావృత్తి దీపక మగును. ఈ శ్లోకమున నుత్తరార్థమందు పదావృత్తి దీపకమునకు లక్ష్యము చూపబడినది.

ఈ మేఘమాల వర్షమగుచున్నది; ఈరాత్రియు వర్ష మగుచున్నది- ఇది విప్రలబ్ధయగు నొక నాయిక తన చెలికత్తెతో పలికిన వాక్యము. 'వర్షతి' యను పదము పునరావృత్తమైనది. మేఘమాల విషయమున 'వర్షతి' యని యున్నప్పుడు 'వర్షించుచున్నది' అని యర్థము. రాత్రివిషయమున 'వర్షతి' యన్న పదమునకు సంవత్సరమువలె సుదీర్ఘ మగుచున్నదని యర్థము. పదము రెండుచోట్ల నొక్కటే యున్నప్పటికి అర్థమునందు మిక్కిలి భేదము కలదు. కావుననే యిది పదావృత్తి దీపకమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఇంకొక్క విషయము. దీపకమునందు వర్ణ్యావర్ణ్యములకు ధర్మైక్యమును చెప్పవలయునని గుర్తించితిమి. కాని, యిచ్చట ఆ లక్షణము పట్టదు. దీపకము ఆవృత్తి చెందినంతటిలోనే ఆవృత్తి దీపక మేర్పడును. పై యుదాహరణమునందు 'ఈ మేఘమాల' యని చెప్పుటచేత అత్యంత సామీప్యము సూచితమగుచున్నది. కావున మేఘమాల వర్ణ్యము. అట్లే "ఈ రాత్రి" యని యనుటచేత అదికూడ వర్ణ్య మగుచున్నది. మేఘమాల వర్షమును కురియుచున్నది; కావుననే రాత్రి దుస్సహమై సంవత్సరమంత సాగినది. ఈరెండు వర్ణ్యములకు ధర్మైక్యము 'వర్షతి' అన్న పదముచేత సాధింపబడుచున్నది. ఇట్లే ఆవృత్తి దీపకమునందలి మిగిలిన రెండు భేదములందును కేవల వర్ణ్యములకు గాని, కేవలావర్ణ్యములకు గాని ధర్మైక్యము సాధింపబడును. అయినప్పటికిని, అచ్చటనున్న యావృత్తిచేతనే అవి యావృత్తిదీపకము లగుచున్నవి.

సూరకవి గ్రంథమున దీని కనువాదములేదు. కావున నిది గ్రహింపవచ్చును.

గీ. దీపక పదార్థపునరుక్తి ప్రాపునొంది
త్రివిధమై యొప్పు నావృత్తి దీపకంబు;
వారిధరవితానంబుచే వర్షమయ్యె
వారిజేక్షణ కీరాత్రి వర్షమయ్యె.

45. ఉన్మీలన్తి కదమ్బాని స్ఫుటన్తి కుటజోద్గమాః
మాద్యన్తి చాతకా స్తృప్తా మాద్యన్తి చ శిఖావళాః॥

టీక : కదమ్బాని=కదిమి పూలు; ఉన్మీలన్తి=వికసించుచున్నవి; కుటజోద్గమాః=కొండమల్లిపూలు: స్ఫుటన్తి= వికసించుచున్నవి॥ తృప్తాః=తృప్తిపొం

దిన; చాతకాః=చాతక పక్షులు; మాద్యన్తి=మదించుచున్నవి; శిఖావళాః +
చ=నెమళ్ళును; మాద్యన్తి=మదించుచున్నవి.

వ్యాఖ్య : ఇందు పూర్వార్ధము అర్థావృత్తి దీపకమునకు లక్ష్యము: కడిమి పూలు వికసించుచున్నవి, కొండమల్లి పూలు విచ్చుకొనుచున్నవి- ఇచ్చట "ఉన్మీలన్తి" అనునొక క్రియాపదమును "స్ఫుటన్తి" అనునొక క్రియాపదమును ప్రయుక్తము లైనవి. రెండింటికివి నర్థ మొక్కటే. ఇచ్చట వర్ణ్యము లైన కదంబ కుటజోద్గమములకు 'వికసించుట' యన్నది సామాన్య ధర్మము. 'వికసించుట' యన్న దీపకమైన యర్థము ఆవృత్త మగుటచేత, ఇది అర్థావృత్తి దీపకమున కుదాహరణముగా సరిపడియున్నది.

ఉత్తరార్ధము ఉభయావృత్తి దీపకమునకు లక్ష్యము. ఇచ్చట 'మాద్యన్తి' అన్నది దీపకమైన పదము. ఇది రెండు పర్యాయములు ప్రయుక్తమైనది. తృప్తి చెందిన చాతకములు మదించుచున్నవి, నెమళ్ళును మదించుచున్నవి- అన్న చోట 'మదించుచున్నవి' అన్న పదము రూపమునందును, అర్థమునందునుగూడ ఒక్కమాదిరిగానే యున్నది. అనగా ఒకేపదము, ఒకే యర్థముతో నావృత్తమైనది. కావుననే, ఇది ఉభయావృత్తి దీపకమున కుదాహరణముగా సరిపోయినది. సూరకవి యీ శ్లోకము ననువదింపలేదు. దీని విట్లు గ్రహియింపవచ్చును.

గీ. కడిమి పువ్వులు మిగుల వికాసమొందు
కొండ మల్లె పువ్వులు విచ్చుకొనును మిగుల;
చాతకంబులు మదియించుఁ జాలఁదృప్తిఁ
గలిగి నెమళులు మదియించుఁ గాంక్షతీఱ.

17. ప్రతివస్తూపమాలఙ్కారః

46. వాక్యయో రేక సామాన్యే ప్రతివస్తూపమా మతా,
తాపేన భ్రాజతే సూరః శూర శ్చాపేన రాజతే॥

టీక : వాక్యయోః=రెండు వాక్యములకు; ఏక సామాన్యే (సతి)=ఒకే సామాన్యధర్మముతో నన్వయముండగా; ప్రతివస్తూపమా=ప్రతివస్తూపమ యన్న యలంకారము ; (సూరిభిః=పండితులచేత); మతా=అంగీకృతమగును॥ సూరః=సూర్యుడు; తాపేన=ఎండచేత; భ్రాజతే=ప్రకాశించును; శూరః=శౌర్యవంతుడు; చాపేన=ధనుస్సుచేత; రాజతే=ప్రకాశించును.

వ్యాఖ్య : రెండు వాక్యముల కొక సామాన్యధర్మముతో నన్వయమున్నయెడల ప్రతివస్తూపమాలంకార మగును. ఇది లక్షణము. ఇచ్చట రెండు వాక్యములుండుట యవశ్యలక్షణము. రెండు వాక్యములందు నున్న సామాన్యధర్మము ఏకార్థకములైన రెండు భిన్నపదములచేత ప్రతిపాదింపబడును. పేరునుబట్టి చూచినప్పుడు వస్తువొకటి, ప్రతి వస్తువొకటి యిచ్చట నుండుట యవసరము. వస్తువనగా వర్ణ్యాంశమును గల వాక్యము. ప్రతివస్తువనగా అవర్ణ్యాంశమును గల వాక్యము. ప్రతివస్తువుతోడి ఉపమ వలన నిది ప్రతివస్తూపమ యనుపేర సార్థకమగుచున్నది.

సూర్యుడు తాపముచేత భ్రాజిల్లును; శూరుడు చాపముచేత రాజిల్లును- ఇది లక్ష్యము. 'శూరుడు చాపముచేత రాజిల్లుట' యున్నది వర్ణ్యము. 'సూర్యుడు తాపముచేత రాజిల్లుట' యన్నది ప్రతివస్తువు. భ్రాజిల్లుట, రాజిల్లుట యన్న రెండు పదములు 'ప్రకాశించుట' యన్న నొకే యర్థమును దెల్పుచున్నవి. 'ప్రకాశించుట' యన్నదియే సమానధర్మము. ఇది పృథక్పదోపాత్తమైనది.

ఇచ్చట నీయుదాహరణము "అర్థావృత్తి దీపకాలంకారము" కావచ్చునని యనిపించును. కాని, అచ్చట ప్రసక్తములైన రెండు విషయములును వర్ణ్యములో, అవర్ణ్యములో యైయుండును. ఇచ్చట వర్ణ్యమునకు నవర్ణ్యమునకు పోలిక చెప్పబడుట గమనార్హము. ఈ భేదమునుబట్టియే యిది ప్రతివస్తూపమ యగుచున్నది. ఇంకొకవిషయము. వర్ణ్యమునకు నవర్ణ్యమునకు పోలిక చెప్పుట దీపకాలంకారము నందు కలదు. కాని వర్ణ్యమునందలి ధర్మము నొకపదము, అవర్ణ్యమునందలి ధర్మమును మరొకపదము ప్రతిపాదించుట ప్రతివస్తూపమయందు కలదు. దీపకమునందు ధర్మైక్యము ఒకేపదముతో, ఒకేమారు ప్రతిపాదింపబడును. దీనినిబట్టి ప్రతివస్తూపమ యొక్క విశిష్టలక్షణము గోచరము కాగలదు.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

క. ఏపారుఁ గృతులఁ బ్రతివ
స్తూపమ వాక్యములు రెంటి కొక సమత తగన్;
దాపమున నలరు సూరుఁడు
చాపంబున శూరుఁ డొనరు జగతి ననుక్రియన్.

18. దృష్టాన్తాలఙ్కారః

47. చేద్బిమ్బ ప్రతిబిమ్బత్వం దృష్టాన్తస్త దలఙ్కృతిః,
త్వమేవ కీర్తిమాన్రాజన్ ! విధురేవహి కాన్తిమాన్॥

టీక : (వాక్యయోః=రెండు వాక్యములకు); బిమ్బ ప్రతిబిమ్బత్వమ్= బింబ ప్రతిబింబ ధర్మము; చేత్=ఉన్నయెడల; తద్ + అలఙ్కృతిః=ఆ యలం కారము; దృష్టాన్తః=దృష్టాంతము; (భవతి=అగును)॥ రాజన్=ఓ రాజా; త్వమ్ + ఏవ=నీవే; కీర్తిమాన్= కీర్తిమంతుడవు; విధుః + ఏవ + హి=చం ద్రుడే; కాన్తిమాన్=కాంతిమంతుడు.

వ్యాఖ్య : రెండు వాక్యములకు బింబ ప్రతిబింబత్వ మున్నయెడల దృష్టాంతాలంకార మగును- ఇది లక్షణము. రెండు ధర్మములు పరస్పరము భిన్నము లైనను సాదృశ్యమువలన రెండు భిన్నవాక్యములకు సమానధర్మ ముగా వ్యవహరించుట బింబ ప్రతిబింబ భావము. పూర్వము చెప్పుకొన్న వస్తు ప్రతివస్తు భావమునందు ధర్మము సమానమై యుండును; అనగా ఒకే ధర్మ ముండును. బింబ ప్రతిబింబ భావమునందు ధర్మము సదృశముగా నుం డునే కాని సమానముగా నుండదు: అనగా ధర్మములు భిన్నముగా నుండును. ధర్మములు భిన్నములై యున్నను సదృశములై యుండుటచేత రెండు భిన్న వాక్యములకు సదృశత్వమును సంపాదించిపెట్టును. అప్పు డది దృష్టాంతాలం కారమగును.

ఓరాజా ! నీవే కీర్తిమంతుడవు; చంద్రుడే కాంతిమంతుడు- అన్నది లక్ష్యము. ఇచ్చట రాజు వర్ణ్యము; చంద్రుడు అవర్ణ్యము. వర్ణ్యధర్మము కీర్తి మత్త్వము: అవర్ణ్య ధర్మము కాంతి మత్త్వము. ధర్మములు భిన్నములు. అయి నను పోలికనుబట్టి రెండు వాక్యములకును సామ్యమును సాధించుట జరుగు చున్నది. ఇందు మొదటి వాక్యము ఉపమేయము; రెండవ వాక్యము ఉప మానము. ఈ రెండింటికిని బింబ ప్రతిబింబ భావముచేత సాదృశ్యము సాధింప బడుచున్నది. కాంతివిషయమున చంద్రు డెంతటివాడో కీర్తి విషయమున నీ వంతటి వాడవు- అన్నది తాత్పర్యము. కావుననే యిది దృష్టాంతాలంకార మునకు లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

క. కృతి బింబ ప్రతిబింబా
కృతిఁ దగ దృష్టాంత మగును; నృప ! నీవ సము
న్నతిఁ గీర్తి సమన్వితుఁడవు
సితకిరణుఁడు కాంతియుతుఁడు క్షితి ననుపోల్కన్.

19. నిదర్శనాలఙ్కారః (తద్భేదాః)

48. వాక్యార్థయో స్సదృశయో రైక్యారోపో నిదర్శనా,
యద్దాతు స్సౌమ్యతా సేయం పూర్ణేందో రకలఙ్కతా॥

టీక : సదృశయోః=సదృశములయిన; వాక్యార్థయోః=రెండు వాక్యార్థములకు; ఐక్య + ఆరోపః=అభేదము నారోపించుట; నిదర్శనా= నిదర్శన యన్న యలంకారము; (స్యాత్=అగును)॥ యత్=ఏది; దాతుః=దాతయొక్క; సౌమ్యతా = సౌకుమార్యమో; సా=అది; పూర్ణ + ఇందోః=పూర్ణచంద్రుని యొక్క; ఇయమ్ + అకలఙ్కతా=ఈ స్వచ్ఛత్వము.

వ్యాఖ్య : నిర్శనాలంకారము వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన, పదార్థవృత్తి నిదర్శన, సదసదర్థబోధన రూప నిదర్శన-యని మూడు భేదములను కలిగి యుండును.

ఈ శ్లోకము మొదటి భేదమైన వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శనకు లక్షణలక్ష్యములను నిరూపించుచున్నది. సదృశములయిన వాక్యార్థములకు రెండింటికి ఏకత్వము నారోపించినయెడల వాక్యార్థ వృత్తి నిదర్శన యగును. ఇది లక్షణము. ఏకత్వము అని యనగా అభేదము. సదృశత్వము మాత్రమే యీ వాక్యార్థములకు నున్నది; సమానత్వము లేదు. అనగా ఈ వాక్యార్థములకు పోలిక మాత్రమే యున్నది: అనగా అవి యభిన్నములు కావు. సదృశత్వము కలిగి భిన్నములయిన రెండు వాక్యార్థములకు అభేదము నారోపించుట యిచ్చట జరుగుచున్నది. వాక్యార్థముల వ్యాపారమునుబట్టి దీనికి వాక్యార్థ వృత్తినిదర్శన యనుపేరు అన్వర్థ మగుచున్నది.

దాతయొక్క సౌమ్యతయే పూర్ణచంద్రుని యకళంకత- ఇది లక్ష్యము. దాతయొక్క సౌమ్యత యొక వాక్యము; పూర్ణచంద్రుని యకళంకత మరొక

వాక్యము. ఈ రెండింటియందు కర్తలనుబట్టి కాని ధర్మమునుబట్టి కాని యేక త్వము లేదు. మొదటి వాక్యము వర్ణ్యము; రెండవ వాక్యము అవర్ణ్యము. తాత్పర్యార్థమునుబట్టి చూడగా చంద్రునికి నిర్మలత్వము ఎంత అసంఖ్యా వ్యమో దాతకు అపరుషత్వముకూడ అంత అసంఖ్యాప్యమే. ఇట్లు వాక్యార్థము లనుబట్టి ఏకత్వ మారోపితమగుటచేత, ఇది వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శనకు లక్ష్య మగుచున్నది.

ఇంకొక్కవిషయము. దృష్టాంతమునందు రెండు వాక్యములకు బింబ ప్రతిబింబ భావముచేత సామ్యము సాధింపబడుచున్నది. నిదర్శన యందు వాక్యార్థములయొక్క సాదృశ్యమునుబట్టి ఏకత్వమే సాధింపబడుచున్నది. దృష్టాంతమునందు ఉపమా లక్షణము ప్రవర్తించుచుండగా, నిదర్శనయందు రూపకలక్షణము ప్రవర్తించుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. అగు నిదర్శన సదృశ వాక్యార్థములకు
నేకతారోపణ మొనర్చి రేని; దాత
కెద్ది సౌమ్యత యదియ పూర్ణేందునకును
నిష్కళంకత యన్నట్లు నిఖిలకృతుల.

రెండవ భేదము

49. పదార్థవృత్తి మప్యేకే వదన్త్యన్యాం నిదర్శనామ్,
త్వన్నేత్ర యుగళం ధత్తే లీలాం నీలామ్బుజన్మనోః॥

టీక : పదార్థవృత్తిమ్=పదార్థవృత్తి యని; అన్యామ్ + నిదర్శనామ్=మరి యొక నిదర్శనము; ఏకే=కొందరు; వదన్తి=చెప్పుచున్నారు॥ త్వత్ + నేత్ర యుగళమ్=నీయొక్క కనుదోయి; నీలామ్బుజన్మనోః=(రెండు) నల్ల కలువల యొక్క; లీలామ్=విలాసమును ధత్తే=ధరించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : పదార్థవృత్తి నిదర్శన యని మరొక నిదర్శనాభేదము కలదని మాత్రమే చెప్పబడినది. అన్యపదార్థమునందు తదన్యధర్మమును వర్తింపజేసిన యెడల పదార్థవృత్తినిదర్శన యగునని లక్షణము చెప్పుకొనవచ్చును. ఇచ్చట కూడ ఆరోపమే ప్రధానము.

నల్లకలువల శోభను నీ కనుదోయి ధరించుచున్నది. ఇది లక్ష్యము. నల్లకలువలు అవర్ణ్యము; కనుదోయి వర్ణ్యము. నల్లకలువల యందున్న శోభా పదార్థమును కనుదోయియం దారోపించుట జరుగుచున్నది. ఆ శోభనే కనులు ధరించుచున్న వనుటచేత అభేదము ప్రతిపాదింపబడుచున్నది. పదార్థము నాశ్రయించి, యీ యేకతా నిరూపణము జరుగుచున్నది. కావుననే యిది పదార్థవృత్తి నిదర్శనకు లక్ష్యమగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. ఒక్కటి పదార్థవృత్తి సంయుక్తిఁ దనరు
వేఱొక నిదర్శన యనంగ వినుతి కెక్కు;
దాలిచెడి నల్లగలువల లీల నీదు
కన్నుదోయి యనంగ లక్ష్యము మహేశ !

మూడవ భేదము

50. అపరాం బోధనం ప్రాహుః క్రియయాऽసత్స దర్థయోః,
నశ్యేద్రాజవిరోధీతి క్షీణం చంద్రోదయే తమః॥

టీక : క్రియయా=చేష్టారూపముచేత: అసత్ + సత్ + అర్థయోః=చెడ్డ యర్థమునకు మంచి యర్థమునకు: బోధనమ్=జ్ఞాపనము; (కృతం చేత్=చేయబడినట్లయిన); అపరాం (నిదర్శనామ్)=మరియొక నిదర్శన మని ; ప్రాహుః=చెప్పుదురు॥ చంద్ర + ఉదయే=చంద్రోదయ సమయమువందు; రాజ విరోధీ=రాజుయొక్క శత్రువు: నశ్యేత్ + ఇతి=చచ్చు నని (బోధించుచు): తమః=చీకటి; క్షీణమ్ (అభూత్)=నాశనమయ్యెను.

వ్యాఖ్య : క్రియారూపముచేత హితమును కాని, అహితమును గాని బోధించుట జరిగెనేని సదసదర్థబోధనరూప నిదర్శన యగునని లక్షణము. ఆత్మాచరణముచేతనే వర్ణ్యము అసదర్థమునుగాని సదర్థమునుగాని దృష్టాంతమున బోధించుట జరుగును. అసదర్థము బోధింపబడిన యెడల అసదర్థ బోధనరూప నిదర్శన యగును. సదర్థము బోధింపబడినయెడల సదర్థ బోధనరూప నిదర్శన యగును. ఉత్తరార్ధమున నిందలి మొదటి భేదమున కుదాహరణము ప్రదర్శింపబడినది.

చంద్రోదయ సమయమున రాజ విరోధి నశించునని తమస్సు నశించు చున్నది- ఇది లక్ష్యము. రాజ విరోధి యన్నప్పుడు చంద్ర విరోధి యన్న యర్థముకూడ చెప్పవలయును. చంద్రు డుదయించినప్పుడు చంద్రునకు విరోధి యైన తమస్సు తాను నశించుచున్నది: తన నాశనమునే దృష్టాంతముగా చెప్పుచు రాజ విరోధి యనగా రాజునకు విరోధియైనవాడు రాజుయొక్క యభ్యుదయసమయమునందు నశించు నన్న విషయమును బోధించుచున్నది. ఈ బోధ తన నాశనక్రియయే దృష్టాంతముగా జరుగుచున్నది కాని వాక్కుల చేత కాదు. నాశన మన్నది హితముకాదు; అనగా అసదర్థము. అందువలన నిది అసదర్థబోధనరూప నిదర్శనకు లక్ష్యమగుచున్నది.

సూరకవి గ్రంథమునం దీ శ్లోకమున కనువాదము కానరాదు. కావున నీ క్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. సదసదర్థబోధము క్రియాచరణకలనఁ
దనరునేని మఱొక్క నిదర్శన యగుఁ;
జంద్రుఁ డుదయింపఁ దమము నాశమ్మునొందె
రాజ శత్రువు తప్పక ౹మందు ననఁగ.

51. ఉదయన్నేవ సవితా పద్మేష్వర్పయతి శ్రియమ్;
విభావయంత్సమృద్ధీనాం ఫలం సుహృదనుగ్రహమ్॥

టీక : ఉదయన్ + ఏవ=ఉదయించుచునే; సవితా=సూర్యుడు; సమృద్ధీనామ్=సంపదలయొక్క; ఫలమ్=ప్రయోజనము; సుహృద్ + అనుగ్రహమ్=మిత్రుల ననుగ్రహించుట; (ఇతి=అని); విభావయన్ + (సన్) = బోధించువాడై; పద్మేషు=పద్మములయందు; శ్రియమ్ = శ్రీని; అర్పయతి = అర్పించుచున్నాడు.

వ్యాఖ్య : సదర్థబోధనరూప నిదర్శనకు లక్ష్య మిందు చూపబడినది. సూర్యు డుదయించుచునే యైశ్వర్యమునకు ఫలము మిత్రుల ననుగ్రహించుటయే యని బోధించుచు పద్మములకు శ్రీని సమర్పించుచున్నాడు- ఇది లక్ష్యము. సూర్యు డుదయకాలము నుండియే పద్మములకు శోభను గలిగించుచున్నాడు. ఉదయము అని యనగా అభ్యుదయ కాలము, సమృద్ధికరమైన కాలము అని భావము. అందువలన, తాను చేసిన 'సుహృదనుగ్రహము' అను

పనిని దృష్టాంతముగా చూపి, తద్ద్వారమున ఐశ్వర్యవంతులు మిత్రులకు ఐశ్వర్యము నొసగ వలయునని బోధించుచున్నాడు. పద్మముల విషయమున 'శ్రీ' యనగా 'శోభ' యని యర్థము. మిత్రుల విషయమున 'శ్రీ' యనగా 'సంపద' యని యర్థము. ఇచ్చట సుహృదనుగ్రహము అను క్రియచేతనే సుహృదనుగ్రహ మన్న సదర్థము బోధింపబడుచున్నది. కావుననే, యిది సదర్థ బోధన రూప నిదర్శనకు లక్ష్యముగా సరిపోయినది. అంధ్రచంద్రాలోక కర్త యీ శ్లోకము ననువదింపలేదు. కావున, ఈ క్రింది పద్యమును గ్రహింపవచ్చును.

గీ. శ్రీ సమృద్ధికి మిత్రపరిగ్రహంబె
ఫలమని ప్రబోధ మొనరింపఁ దలఁచినట్లు
సవిత యుదయించినంతనే సరసిజముల
కర్పణముసేయు శ్రీవిలాసాతిశయము.

20. వ్యతిరేకాలఙ్కారః

52. వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమేయోపమానయోః,
శైలా ఇవోన్నతాస్సన్తః కింతు ప్రకృతికోమలాః॥

టీక : ఉపమేయ + ఉపమానయోః = ఉపమేయోపమానములకు; విశేషః=భేదమును గలిగించు లక్షణము; (వర్ణితః +) చేత్=వర్ణింపబడినయెడల; వ్యతిరేకః=వ్యతిరేక మన్న యలంకారము; (స్యాత్ = అగును)॥ సన్తః = సజ్జనులు; శైలాః + ఇవ=కొండల వలె; ఉన్నతాః=ఔన్నత్యము గలవారు; కింతు =కాని; ప్రకృతి కోమలాః=స్వభావముచేత సౌకుమార్యము గలవారు.

వ్యాఖ్య : ఉపమేయోపమానములకు పోలికతోపాటు, భేదమునుగూడ చెప్పినయెడల వ్యతిరేకాలంకార మగును. ఇది లక్షణము. ఉపమాద్యలంకారములలో ధర్మ సాదృశ్యము మాత్రమే చెప్పబడును. ఇచ్చటకూడ సదృశ ధర్మ ముండి తీరును; లేనియెడల ఉపమేయోపమాన భావమే పొసగదు. సదృశ ధర్మముతో పాటుగా, వ్యతిరేక ధర్మముకూడ నిచ్చట వర్ణితము కావల యును. ఈ విలక్షణత్వమును బట్టియే దీనికి వ్యతిరేకాలంకార మన్నపేరు సార్థక మగుచున్నది.

సజ్జనులు కొండల వలె నున్నతులు; కాని ప్రకృతి కోమలులు- ఇది లక్ష్యము. ఇచ్చట సజ్జనులు ఉపమేయము; కొండలు ఉపమానము; సదృశ ధర్మము ఔన్నత్యము; వలె ఉపమా వాచకము. ఇంతవరకు నిది యుపమాలంకారమునకు సామగ్రి. పూర్ణోపమ యని నిర్ణయింపవచ్చును. వర్ణ్యమునకు ప్రకృతికోమలత్వము అనునది మరియొక ధర్మము. ఉపమానమున కీ ధర్మము లేదు. దీనికి విరుద్ధమైన ప్రకృతి కఠినత్వము గలదు. కావున, ఈ ధర్మము నందు ఉపమేయోపమానములకు వ్యతిరేకత కలదు. కావుననే, యిది వ్యతిరేకాలంకారమునకు లక్ష్య మగుచున్నది.

ఈ వ్యతిరేక ధర్మ మిచ్చట వర్ణ్యమున కాధిక్యమును గూర్చుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. మానుగ విషయ విషయులలోన నొక్కఁ
డధికముగఁ జెప్ప వ్యతిరేక మనఁగఁ బరఁగు;
నగముల విధంబునను సమున్నతులు గాని
ప్రకృతి కోమలు లార్యులన్నగిది శర్వ!

21. సహోక్త్యలఙ్కారః

53. సహోక్తి స్సహభావశ్చే ద్భాసతే జనరఞ్జనః
దిగన్త మగమ త్తస్య కీర్తిః ప్రత్యర్థిభిస్సహ॥

టీక : జనరఞ్జనః=సహృదయుల కానందమును గలిగించు; సహభావః =సహితత్వము; భాసతే + చేత్=ప్రకాశించినయెడల; సహోక్తిః= సహోక్తి యన్న యలంకారము: (స్యాత్ = అగును)॥ తస్య = ఆ రాజుయొక్క; కీర్తిః= యశస్సు; ప్రత్యర్థిభిః + సహ=శత్రువులతోపాటుగా; దిక్ + అన్తమ్=దిక్కుల కొనవరకు; అగమత్=వెళ్ళెను.

వ్యాఖ్య : సహృదయ హృదయరంజకముగా సహభావము చెప్పబడిన యెడల, అది సహోక్తి యగును. ఇది లక్షణము. ప్రధానముగా నొక విషయము క్రియాన్వయమును పొందుచుండగా, సహశబ్దోపాదానము చేత అప్రధానమగు నింకొక విషయమునకు కూడ క్రియాన్వయమును గలిగించుట యిచ్చట జరుగును. ఇది జనరంజకముగా కూడ నుండవలయును. ఏ యలంకారమైనను అలంకార మగుటకు జనరంజకత్వము అవశ్యలక్షణము. లక్ష

ణమునందు చెప్పినను, చెప్పకున్నను దాని చెప్పినట్లే పరిగణించుట యవసరము.

అతని శత్రువులతోపాటుగా నతని కీర్తి దిగంతములకు వెళ్ళెను- ఇది లక్ష్యము. ఇచ్చట కీర్తి ప్రధానవిషయము. అది 'వెళ్ళెను' అను క్రియతో అన్వయమును గలిగియున్నది. 'తోపాటు' అని సహార్థకము నుపాదానము చేయుటచేత అప్రధానమగు 'శత్రువులు' కూడ క్రియాన్వయమును పొందుచున్నది. 'శత్రు పలాయనము' నిజమునకు కారణము కాగా, తత్ఫలముగా యశోవ్యాపనము జరుగుచున్నది. కారణకార్యములు రెండును సమకాలమున జరుగుచున్నవనుటచేత అక్రమాతిశయోక్తి యగునని యనిపించును. అతిశయోక్తియందు సహార్థక శబ్దోపాదానము జరుగదు. సహార్థక శబ్దోపాదానము చేతనే, ప్రకృత లక్ష్యము సహోక్తికి సరిపడుచున్నది. ఇచ్చటి అప్రధాన విషయము ప్రధానవిషయమున కుత్కర్షను చేకూర్చుటచేత, జనరంజన సామర్థ్యము స్పష్టము.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

క. తనరును సహోక్త్యలంకృతి
జనరంజన మగుచుఁ దనర సహాభావం బా
తని కీర్తి యాక్రమించెను
ఘన శాత్రవకోటితోడఁ గకుబంతములన్.

విమర్శ: లక్ష్యమునందు 'ఆక్రమించెను' అన్నపదము 'కీర్తి' తో అన్వయించునప్పుడు తగియుండును కాని, 'శాత్రవకోటి' తో అన్వయించునప్పుడు తగదు. 'అక్రమించుట' అన్నది రూఢిచేబట్టి పరాక్రమమును స్ఫురింపజేయును. కీర్తికి పరాక్రమస్ఫూర్తి యుచితమే; ఓడిన శత్రువులకు పరాక్రమస్ఫూర్తి యుచితము కాదుగదా! కావున వ్యాపనను స్ఫురింపజేయునట్లుగా 'ఆవరించెను' అన్న క్రియను వాడుకొన్నయెడల ప్రధానాప్రధానవిషయములకు రెండింటికి నన్వయించును.

22. వినోక్త్యలఙ్కారః (తద్భేదా)

**54. వినోక్తిశ్చేద్వినా కిఞ్చిత్ప్రస్తుతం హీన ముచ్యతే,
విద్యా హృద్యాపి సావద్యా వినా వినయసమ్పదమ్॥**

టీక : కించిత్ + వినా=ఒకానొక గుణము లేకపోవుటచేత; ప్రస్తుతమ్= వర్ణ్యము; హీనమ్=తక్కువదిగా; ఉచ్యతే + చేత్=చెప్పబడినయెడల; వినోక్తిః= వినోక్తియన్న యలంకారము: (స్యాత్=అగును)॥ విద్యా=విద్య; హృద్యా + అపి=మనోహరమైన దైనప్పటికి; వినయసమ్పదం + వినా=వినయసంపద లేని యెడల; సా=ఆ విద్య; అవద్యా=శ్లాఘనీయము కాదు.

వ్యాఖ్య : వినోక్తి రెండు విధములుగా నుండును. ఒకటి హేయస్వరూప వినోక్తి; రెండవది రమ్యస్వరూప వినోక్తి. ఇచ్చట మొదటిదైన హేయ స్వరూప వినోక్తికి లక్షణ లక్ష్యములు నిరూపింపబడినవి. శ్లోకమునందు పూర్వార్ధము లక్షణము; ఉత్తరార్ధము లక్ష్యము.

ఒకానొక గుణము లేకపోవుటవత వర్ణ్యమునకు హైన్యమును చెప్పిన యెడల, అది వినోక్తియగును. ఇది లక్షణము. ఇది సహోక్తికి సరిగా విరుద్ధము. ఇచ్చటకూడ వినార్థకశబ్దము నుపాదానము చేసినప్పుడే యీ యలంకారము సిద్ధించును.

మనోహరమైనను వినయసంపద లేని విద్య శ్లాఘనీయము కాదు- ఇది లక్ష్యము. ఇచ్చట విద్య వర్ణ్యము. వినయసంపద యన్న గుణము లేకపోవుట చేత, దీనికి హీనత్వము చెప్పబడుచున్నది. కావుననే యిది లక్షణమునకు సరిపడుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. ఇంచు కగు వస్తువును బాసి హీనముగను
ప్రస్తుతము పల్కఁ బడెనేని రహి వినోక్తి
ప్రణుతికెక్కును; వినయసంపదను బాసి
హృద్యయయ్యును విద్య యవద్య గాదె!

విమర్శ : మూలమునందలి 'కించిత్' అను శబ్దమున కల్పార్థ మిచ్చట గ్రహింపబడినది. 'ఇంచు కగు వస్తువు' అన యనగా అల్పమైన వస్తువని యర్థము. కాని దీని నీ యర్థమున గ్రహించుట సరికాదు. సంస్కృతము నందలి 'కించిత్' అను శబ్దమునకు 'కొంచెము' అన్న అర్థమేకాక, 'ఒకానొక' యన్న యర్థము సైతము కలదు. పుంలింగ విశేషణముగా కశ్చిత్, స్త్రీలింగ విశేషణముగా కాచిత్, నపుంసకలింగ విశేషణముగా కించిత్- అన్నవి వాడుక

నొందును. ఇచ్చట 'వస్తు' అన్నది అధ్యాహృతము. దానికి విశేషణముగా 'కించిత్' అన్నది యుపయుక్తము- కావున, 'ఒకానొక వస్తువు' అన్న యర్థమును చెప్పుటయే సమంజసము. అధికము, అల్పము- అనువానితో నిచ్చట సంబంధము చెప్పరాదు. ఇచ్చటి యుదాహరణమునుబట్టి యైనచో విద్యయొక్క శ్లాఘనీయతకు అత్యంత ప్రధానమైనది వినయసంపద యని తేలుచున్నది. అట్టియెడల దాని నల్పముగా గ్రహించుట యుచిత మనిపించుకొనదు.

రెండవ భేదము

55. తచ్చేత్ కిఞ్చిద్వినా రమ్యం వినోక్తి స్సాపి కథ్యతే,
వినా ఖలై ర్విభాత్యేషా రాజేన్ద్ర! భవతస్సభా॥

టీక : కిఞ్చిత్ + వినా = ఒకానొక వస్తువు లేకుండుటచేత; తత్ = వర్ణ్యము; రమ్యమ్ + చేత్ = మనోహరమైనయెడల; సా + అపి = అది కూడ; వినోక్తిః = వినోక్తి యన్న యలంకార మనియె; (సూరిభిః = పండితులచేత); కథ్యతే = చెప్పబడుచున్నది॥ రాజేన్ద్ర = ఓ మహారాజా; భవతః + సభా = నీ యొక్క కొలువుకూటము; ఖలైః + వినా = దుర్జనులు లేకుండుటచేత; విభాతి = ప్రకాశించుచున్నది.

వ్యాఖ్య : ఇందు రమ్యస్వరూప వినోక్తికి లక్షణలక్ష్యములు నిరూపింపబడినవి. శ్లోకమునందలి పూర్వార్ధము లక్షణము; ఉత్తరార్ధము లక్ష్యము.

ఒకానొక గుణమునుగాని వస్తువునుగాని విడుచుటచేత, వర్ణ్యమునకు రమ్యత్వము చెప్పబడినయెడల, అది వినోక్తి యగును. ఇది లక్షణము. వినార్థకత్వమే ఇచ్చటకూడ ముఖ్యము. వెనుకటి భేదమునందు ప్రకృతము హీనముగా వర్ణింపబడినది. ఈ భేదమునందు ప్రకృతము రమ్యముగా వర్ణింపబడినది. రమ్యత్వవర్ణనమును బట్టియే ఇది రమ్యస్వరూప వినోక్తి యన్న యన్వర్థ నామము నొందుచున్నది.

ఓ మహారాజా! దుష్టులు లేక నీ యీ కొలువుకూటము వెలుగొందుచున్నది- ఇది లక్ష్యము. కొలువుకూటము వర్ణ్యము. దుష్టులు లేకపోవుటవలన వర్ణ్యమునకు రమ్యత్వము గలుగుచున్నది. కావుననే ఇది రమ్యస్వరూప వినోక్తికి ఉదాహరణముగా సరిపడియున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. అల్పవస్తువుఁ బాసి రమ్యమగునేని
నదియును వినోక్తి యనఁగఁ బ్రఖ్యాతికెక్కు;
ఖలజనంబులతోఁ బాసి యలరె మిగుల
నీ భవత్సభ ధరణీతలేంద్ర వంద్య !

విమర్శ : ఇచ్చట సైతము కించిదర్థమున నల్పవస్తు వనియే వాడబడి నది. వెనుక చెప్పినట్లు ఒకానొక వస్తువని యుండుటయే సమంజసము. అల్పత్వాధికత్వములతో దీనికి ముడిపెట్టవలసిన యవసరము కానరాదు.

23. సమాసోక్త్యలఙ్కారః

56. సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుతస్య చేత్,
అయ మైన్ద్రీముఖం పశ్య రక్తశ్చుమ్బతి చన్ద్రమాః॥

టీక : ప్రస్తుతే=వర్ణ్యమునందు; అప్రస్తుతస్య=అవర్ణ్యముయొక్క; పరిస్ఫూర్తిః + చేత్= పరిస్ఫురణ మున్నయెడల; సమాసోక్తిః = సమాసోక్తియన్న యలంకారము; (స్యాత్=అగును)॥ పశ్య=చూడు; అయమ్ + చన్ద్రమాః= ఈ చంద్రుడు; రక్తః=అనురాగముగలవాడై, ఎఱ్ఱదనముగలవాడై; ఐన్ద్రీ=ఇంద్రునకు సంబంధించిన స్త్రీయొక్క, తూర్పుదెసయొక్క; ముఖమ్ = ముఖమును; చుమ్బతి=ముద్దుగొనుచున్నాడు, స్పృశించుచున్నాడు.

వ్యాఖ్య : ప్రస్తుతమును వర్ణించుచుండగా అప్రస్తుతమునకు స్ఫురణము కలిగినయెడల, అది సమాసోక్తి యన్న యలంకార మగును. ఇది లక్షణము. సమాసము అని యనగా సంగ్రహము అని యర్థము. ప్రస్తుతమును, అప్రస్తుతమును సంగ్రహముగా వర్ణించుటచేత దీనికి సమాసోక్తి యన్న పేరు సార్థకమగుచున్నది.

చూడు ! ఈ చంద్రుడు రక్తుడై ఐంద్రీముఖమును చుంబించుచున్నాడు- ఇది లక్ష్యము. చంద్రోదయము ప్రస్తుతవిషయము. చంద్రబింబము ఎఱ్ఱనిదై తూర్పుదిక్కును స్పృశించుచున్నది. యథార్థమిది. కాని పై వాక్యమునందు విషయాంతర స్ఫురణమునకు దోహదము లభించుచున్నది. 'చన్ద్రమాః' అన్న పుంలింగ సారస్యముచేత 'నాయకుడు' స్ఫురించుచున్నాడు. 'రక్తః' అని

యనుటచేత శోణవర్ణము కలిగియుండుట యన్న యర్థమే కాక అనురాగము కలిగియుండుట యన్న యర్థముకూడ శ్లేష సామర్థ్యముచేత లభించుచున్నది. 'ఐన్ద్రీ ముఖమ్' అని వాడుట నాయికాముఖ స్ఫురణము కలిగించుచున్నది. 'ఐన్ద్రీ' అని యన్నప్పుడు 'తూర్పుదెస' యన్న యర్థమేకాక 'ఇంద్రునకు సంబంధించిన స్త్రీ' యన్న యర్థముకూడ స్ఫురించుచున్నది. 'స్పృశతి' అన్న శబ్దముతో సరిపోయెడిదానికి 'చుమ్బతి' యన్న పదము వాడబడినది. దీని వలన 'చుంబనక్రియ' స్ఫురించుచున్నది. తన్మూలముగా వెనుక చెప్పుకొనిన నాయికానాయక ప్రసంగము ప్రతీత మగుచున్నది. చంద్రుడు నాయకుడు. నాయిక 'చాంద్రి' యైనయెడల ఇది స్వకీయ యయ్యెడిది. ఇది 'ఐంద్రి' యగుటచే పరకీయ యగుచున్నది. దీనినిబట్టి మొత్తముమీద 'ఒకనాయకు డనురాగముతో పరాంగనా ముఖమును చుంబించుచున్నాడు' అన్న విషయాంతరము స్ఫురించుచున్నది. ఇట్లు విషయముతోపాటు విషయాంతరము గూడ స్ఫురించునట్లుగా సంక్షేపించి చెప్పుటచేత, ఇది సమాసోక్తికి లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. ప్రస్తుతంబు వచింప నప్రస్తుతంబు
దోఁచెనేని సమాసోక్తి యేచుఁగృతుల;
ముద్దుగొనియెడి నీయైంద్రిముఖముఁ జూడు!
రక్తుఁ డగుచు నిశీథినీరమణుఁ డనఁగ.

24. పరికరాలఙ్కారః

57. అలఙ్కారః పరికర స్సాభిప్రాయ విశేషణైః,
సుధాంశుకలితోత్తంస స్తాపం హరతు వశ్శివః॥

టీక : సాభిప్రాయ విశేషణైః = అభిప్రాయ గర్భితములైన విశేషణములతో; (యః + యుక్తః = ఏది కూడియున్నదో); (సః = అది); పరికరః + అలఙ్కారః = పరికరమన్న యలంకారము; (స్యాత్ = అగును)॥ సుధాంశు + కలిత + ఉత్తంసః = అమృతకిరణుడైన చంద్రుని శిరోభూషణముగా గల; శివః = ఈశ్వరుడు; వః = మీయొక్క; తాపమ్ = తాపమును; హరతు = హరించునుగాక.

వ్యాఖ్య : సాభిప్రాయ విశేషణములతో కూడి యున్న యెడల పరికరా లంకార మగును. ఇది లక్షణము. పరికర మని యనగా సాధనమని యర్థము. ప్రకృతమైన సిద్ధికి సాధనమైన యభిప్రాయము విశేషణము మూలమున వ్యక్తము చేయబడుట యిచ్చట జరుగును. విశేషణము పరికరముగా నుప యోగించుటచేత, దీనికి పరికరాలంకార మన్న పేరు సార్థకముగా నున్నది.

శీతాంశుశేఖరుడైన శివుడు మీ తాపమును హరించును గాక- ఇది లక్ష్యము. తాపహరణము సిద్ధి. ఇది జరుగుటకు సాధనము శీతాంశు కలి తత్వము. శివుడు అనేక విశేషణములను కలిగియున్నాడు. పార్వతీపతి, నాగ భూషణుడు, వ్యోమకేశుడు, గజచర్మాంబరధారి మొదలయిన విశేషణములు తాపహరణ సామర్థ్యమును ద్యోతనము చేయవు. చంద్రశేఖరుడైన శివుడు తాపమును హరింపగలడు. చంద్రుడనుటకు శీతాంశు డనుట మరింత యుచి తమై యున్నది. చల్లని కిరణములు గలిగిన చంద్రుడు తన శిరసున నుండు టచే, తాను చల్లదనమును గూర్పగలడు; తాపమును హరింపగలడు. ఇట్లు శీతాంశు కలితోత్తంసు డన్నది శివునకు విశేషణమై ప్రకృతమున కుపయోగ పడు నభిప్రాయమును వ్యక్తము చేయుటచేత, ఇది పరికరాలంకారమునకు లక్ష్యముగా సరిపడియున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

క. సాభిప్రాయవిశేషణ
మై భాసిల్లినను బరికరాలంకృతి నా
శోభిల్లు; మాకు హిమధా
మాభరణుఁడు శివుఁడు తాప మడఁచు ననుక్రియన్.

25. పరికరాఙ్కురాలఙ్కారః

58. సాభిప్రాయే విశేష్యేతు భవేత్పరికరాఙ్కురః,
చతుర్ణాం పురుషార్థానాం దాతా దేవశ్చతుర్భుజః॥

టీక : విశేష్య + తు=విశేష్యము; సాభిప్రాయే (సతి) = సాభిప్రాయ మగుచుండగా; పరికరాఙ్కురః=పరికరాంకుర మన్న యలంకారము; భవేత్ =అగును. చతుర్ణామ్=నాలుగు; పురుషార్థానామ్ = పురుషార్థములకు; దాతా= దాత; దేవః=దేవుడగు; చతుర్భుజః=చతుర్భుజుడు.

వ్యాఖ్య : సాభిప్రాయమైన విశేష్యముతో కూడియున్న యెడల, అది పరికరాంకుర మన్న యలంకార మగును. ఇది లక్షణము. పరికరమునందు విశేషణము సాభిప్రాయముగా నుపయోగపడును. పరికరాంకురము నందు విశేష్యము సాభిప్రాయముగా నుపయోగపడును. అనగా ప్రకృతమైన సిద్ధికి సాధనమైన యభిప్రాయము విశేష్యము మూలమున వ్యక్తము చేయుబడును. పరికరము యొక్క యంకురము అనగా పరికరాలంకారము నుండి చిన్నపూర్వు చేత పుట్టిన యలంకార మగుటచే, దీనికి పరికరాంకుర మన్న పేరు అన్వర్థ మగును.

నాలుగు పురుషార్థములకు దాత దేవు డగు చతుర్భుజుడు- ఇది లక్ష్యము. ఇచ్చట 'చతుర్భుజుడు' అన్నది విష్ణువునకు గల యనేక నామము లలో నొకటి. అమరకోశమునందు 'ఉపేన్ద్ర ఇన్ద్రావరజ శ్చక్రపాణి శ్చతుర్భుజః పద్మనాభో మధురిపు ర్వాసుదేవ స్త్రివిక్రమః' మొదలయిన విధముగా చతుర్భుజ శబ్దము విష్ణునామావళియందు పేర్కొనబడినది. కావున 'చతుర్భుజుడు' విశేష్యము: దేవుడు విశేషణము. ఇచ్చట ప్రకృతమైన సిద్ధి చతుర్విధ పురుషార్థ దానము. ధర్మము, అర్థము, కామము, మోక్షము- అన్నవి పురుషార్థములు. ఈ నాలుగింటి నొసంగుటకు నాలుగు చేతులుగల దేవుడు సమర్థు డగును, అట్టి సమర్థుడు చతుర్భుజుడు. చతుర్భుజత్వముచేత చతుర్విధ దాన సామర్థ్యము ద్యోతన మగుచున్నది. విశేష్యమునందు గర్భితమైయున్న యభిప్రాయము ప్రకృతకార్యమునకు సాధన మగుచుండుటచేత, ఇది పరికరాంకురమునకు లక్ష్యమగుచున్నది.

దీని నిట్లు గాక, 'నాలుగు పురుషార్థములకు దాత చతుర్భుజు డగు దేవుడు' అన్నట్లు అన్వయించినయెడల 'దేవుడు' విశేష్యమై 'చతుర్భుజుడు' విశేషణమై పోవును. అప్పుడు సాభిప్రాయ విశేషణ సామర్థ్యమునుబట్టి, యిది పరికరాలంకార మైపోవును, కావున అన్వయమునందు జాగరూకత వహించుట యవసరము.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. అది యభిప్రాయ యుత విశేష్యముగఁ జెప్పఁ
బరికరాంకుర మనఁగను బ్రఁబుతి కెక్కు;

భువిఁ జతుర్విధపురుషార్థములకు దాత
దేవుఁడు చతుర్భుజుండను కీర్తిఁ గృతుల.

26. శ్లేషాలఙ్కారః (తద్భేదాః)

59. నానార్థ సంశ్రయః శ్లేషో వర్ణ్యావర్ణ్యో భయాశ్రితః,
సర్వదో మాధవః పాయాత్స యో గఙ్గా మదీధరత్‌॥

టీక : వర్ణ్య + అవర్ణ్య + ఉభయ + ఆశ్రితః = ప్రకృతాశ్రితము అప్రకృతాశ్రితము ఉభయాశ్రితము (అని); శ్లేషః = శ్లేషాలంకారము; నానా + అర్థ + సంశ్రయః = అనేకములైన యర్థముల నాశ్రయించుకొని యుండును॥ యః = ఎవరు; అగమ్ = పర్వతమును; గామ్ = భూమిని; అదీధరత్ = ధరించెనో; సః = అతడు; సర్వదః = అన్నింటి నిచ్చునటువంటి; మాధవః = లక్ష్మీపతి యైన విష్ణువు; పాయాత్ = కాపాడును గాక। యః = ఎవరు; గఙ్గామ్ = గంగను; అదీధరత్ = ధరించెనో; సః = అతడు; ఉమాధవః = పార్వతీపతియైన శివుడు; సర్వదా = ఎల్లప్పుడు; పాయాత్ = కాపాడును గాక.

వ్యాఖ్య : ఇందు పూర్వార్థమున శ్లేషాలంకార లక్షణమును, శ్లేషభేదములనుగూడ తెలిపెను. అనేకార్థముల నాశ్రయించుకొని యుండినయెడల శ్లేషాలంకార మగును. ఇది శబ్దము నాధారముగా చేసికొని యేర్పడిన యలంకారమగుటచే శబ్దపరివృత్తిని సహింపదు. ఒకమాటకు బదులుగా, అదే యర్థము గల యింకొకమాటను వాడుట కిచ్చుట వీలు కాదు. శ్లేషాలంకారమునకు శబ్దమాధారమైనట్లే అర్థముకూడ ఆధారమైయున్నది. అందువలననే కొందరు శ్లేషము నుభయాలంకారముగా పరిగణించిరి. చంద్రాలోక కర్త 'నానార్థ సంశ్రయః శ్లేషః' అని యనుటచేత 'నానార్థముల నాశ్రయించిన శబ్దములను గలది శ్లేషము' అన్నదే తాత్పర్య మగుచున్నది.

ఇది మూడు విధములుగా నుండును. ప్రకృతము నాశ్రయించుకొన్నది ప్రకృతశ్లేషము. అప్రకృతము నాశ్రయించుకొన్నది అప్రకృతశ్లేషము. ప్రకృతాప్రకృతములను రెంటి నాశ్రయించుకొన్నది ప్రకృతాప్రకృత శ్లేషము.

ఈ శ్లోకమునందలి ద్వితీయార్థము ప్రకృతశ్లేషమునకు లక్ష్యము. చెప్పబడిన యర్థములు ప్రకృతములకే యుపయుక్తములైన యెడల ప్రకృత

శ్లేష మగును. 'సర్వదో మాధవః పాయాత్స యో గఙ్గా మదీధరత్' అన్నది రెండు విధములుగా విభక్తము కావచ్చును. యః, అగం, గాం, అదీధరత్, సః, సర్వదః, మాధవః, పాయాత్- అన్నది విష్ణు పరముగా నన్వయించును. 'ఎవరు గోవర్ధన పర్వతమును భూమిని ధరించెనో అతడు సర్వదు డగు మాధవుడు రక్షించును గాక' అని యర్థము. శివపరముగా నన్వయించునపుడు యః, గఙ్గాం, అదీధరత్, సః; సర్వదా, ఉమాధవః, పాయాత్- అన్నది విభాగము. కేశవపరమగు నర్థము, శివపరమగు నర్థము భక్తు డగువానికి ప్రకృతములే. అందువలననే యిది ప్రకృతశ్లేషమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. -

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. అర్థములు రెండు ప్రకృతంబు లయ్యెనేనిఁ
దనరు నది ప్రకృతశ్లేషమనఁగఁ గృతులఁ
బ్రకృతమున నప్రకృతము చూపట్టెనేని
నదియు యప్రకృతశ్లేష మగు మహేశ!

క. ప్రకృతార్థంబును మఱి య
ప్రకృతార్థముఁ దోఁచెనేని భాసిలుఁ బ్రకృతా
ప్రకృతశ్లేష యనంగను
ముకుటీకృత శిశిరకిరణ! మునినుత చరణా!

గీ. మమ్ముఁ బుష్కర నేత్రుండు మాధవుండు
భువనరక్షణ చతురాత్మ భుజ పటిష్ఠుఁ
డసమ బాణాంతకుఁడు కలాపావతంసుఁ
డవనివాసుఁడు ప్రోవుత ననుదినంబు.

విమర్శ: సంస్కృత మూలమునందు శ్లేషము మూడు విధములుగా ముందునని విభాగించుటయే జరిగెను. కాని వేర్వేఱుగా లక్షణము నిరూపితము కాలేదు. అందువలన ఆంధ్రచంద్రాలోక కర్త పైనున్న మొదటి రెండు పద్యములందును లక్షణ నిరూపణము చేయుచున్నాడు. రెండర్థములును ప్రకృతములైన యెడల ప్రకృతశ్లేషము. ప్రకృతమును చెప్పగా అప్రకృతము స్ఫురించునెడల అప్రకృతశ్లేషము. ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును స్ఫురించు

తేని (గ్రాహ్యము లగునేని) ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషము విభాగములకు లక్షణ వివరణము జరిగెనే కాని, శ్లేషాలంకారమునకు మొత్తముమీద లక్షణమైన 'నానార్థ సంశ్రయత్వము' ఆంధ్రచంద్రాలోకమునందు చెప్పబడలేదు. పైని చూపిన మూడింటి లక్షణముచేత, అది గతార్థ మగునని సూరకవి యభిప్రాయము కావచ్చును.

మూడవ పద్యము ప్రకృతశ్లేషమునకు లక్ష్యము. పుష్కరనేత్రుఁడు భువన రక్షణ చతురాత్మ భుజపటిష్ఠుఁడు అసమ బాణాంతకుఁడు కలాపావతంసుఁడు అవనివాసుఁడు మాధవుఁడు మమ్మనుదినము ప్రోవుత- ఇది శివకేశవుల కిరువురకు నన్వయించును. శివుని పరముగా మొదట చూతము: పుష్కరమన్న సర్పమును వస్త్రముగా కలవాడు, భువనరక్షణ చతురమైన యాత్మధ్వజ పటిష్ఠత గలవాడు, అసమ బాణుడైన మన్మథుని నంతమొందించినవాడు, ('కలానాం పతిః కలాపః' అని యగుటచేత) చంద్రుని శిరోభూషణముగా కలవాడు, అవనియంతట నిండి యుండువాడు నయిన ఉమాధవుడు మమ్ము రక్షించును. విష్ణు పరముగా చెప్పినప్పుడు: పద్మములవంటి కన్నులు గలవాడు, భువన రక్షణకై చతుర్భుజ పటిష్ఠత కలవాడు, అనుపముడైన బాణాసురుని నంతమొందించినవాడు, కలాపమని యనగా నెమలిపింఛమును శిరోభూషణముగా ధరించినవాడు, (అవనము అని యనఁగా సుఖ మని యర్థము కాబట్టి సుఖము గలది స్వర్గము) స్వర్గమును నివాసస్థలముగా కలవాడు నయిన మాధవుడు మమ్ము రక్షించును- అని యగును. ఇచ్చట శివస్తుతియు కేశవస్తుతియు వర్ణ్యములే యగుటచేత, ఇది ప్రకృతశ్లేషమున కుదాహరణముగా సరిపడియున్నది.

60. అబ్జేన త్వన్ముఖం తుల్యం హరిణాహితసక్తినా,
ఉచ్చరద్భూరికీలాల శ్శుశుభే వాహినీపతిః

టీక : హరిణా=సూర్యునితో; ఆహిత=ఉంచబడిన; సక్తినా=ఆసక్తిగల; అబ్జేన=పద్మముతో. హరిణ=లేడిచేత; ఆహితసక్తినా=ఉంచబడిన యాసక్తిగల; అబ్జేన=చంద్రునితో; త్వత్ + ముఖమ్=నీయొక్క ముఖము: తుల్యమ్=సమానము. ఉచ్చరత్=పై కెగయుచున్న; భూరి=విస్తారమైన: కీలాలః=జలములు గలవాడయిన: వాహినీపతిః=నదీనాథుడైన సముద్రుడు. కీలాలః=నెత్తురు గలవాడయిన; వాహినీపతిః=సేనా నాయకుడు; శుశుభే=శోభించెను.

వ్యాఖ్య: ఇందు పూర్వార్థము అప్రకృతశ్లేషమునకు లక్ష్యము: ఉత్తరార్థము ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషమునకు లక్ష్యము.

ప్రకృతమును చెప్పగా అప్రకృతముకూడ స్ఫురించినయెడల అప్రకృతశ్లేష మగునన్నది లక్షణము. 'అబ్జముతో నీముఖము సమానము' అని యన్నప్పుడు అబ్జ శబ్దమునకున్న యర్థద్వయమువలన 'పద్మముతో నీముఖము సమానము' అన్న యర్థమును, 'చంద్రునితో నీముఖము సమానము' అన్న యర్థాంతరమునుగూడ చెప్పవచ్చును. ఇది యింతటితో ఆగలేదు. అబ్జ శబ్దమునకు విశేషణముగా 'హరిణాహితసక్తి' అన్నది ప్రయుక్తమైనది. 'హరిణా + అహితసక్తి' యన్నది పద్మపరమైన విభాగము. ఇచ్చట 'హరిణా' అని అన్నప్పుడు 'సూర్యునిచేత' అన్నది యర్థము. ఇది తృతీయాంతము. చంద్ర పరమైన యర్థము నందు 'హరిణ + ఆహితసక్తి' యన్నది విభాగము. ఇచ్చట 'హరిణ' అన్నప్పుడు 'లేడిచేత' నని యర్థము. కాని యిచ్చట ప్రాతిపదికమాత్రమే ప్రయుక్తమైనది. వర్ణ్యము ముఖము. దీని కుపమానముగా పద్మము ప్రయుక్తమైనది. అర్థాంతరముగా చంద్రుడు కూడ స్ఫురించును. ఇట్లు ప్రకృతమైన యర్థముతోపాటు, అప్రకృతమైన యర్థముకూడ స్ఫురించుచుండుటచేత, ఇది యప్రకృతశ్లేష మగును. నిజమున కిచ్చటి అప్రకృతార్థమును గ్రహించుటవలన వర్ణ్యమునకు విశేషప్రయోజన మేమియు లేదు

ప్రకృతాప్రకృతములను రెండింటిని గ్రహించినచో ప్రకృతాప్రకృతశ్లేష మగు నన్నది లక్షణము. ఉచ్చైర్దుర్భరి కీలాలుడైన వాహినీపతి శోభించెను- అన్నది లక్ష్యము. ఇదియొక సేనాధిపతి వర్ణనము. మిక్కిలి వెలువడుచున్న యధికరక్తముగల సేనాధిపతి శోభించెను- అన్నది ప్రకృతము. మిక్కిలి పొంగుచున్న యధికజలముగల నదీనాథుడగు సముద్రుడు శోభించెను- అన్నది అప్రకృతము. ప్రకృతాప్రకృతముల కిచ్చట ఉపమేయోపమాన భావసంబంధము గోచరించుచున్నది. ప్రకృతార్థముతో పాటుగా అప్రకృతార్థము కూడ నిట్లు గ్రహింపబడుచుండుటచే, ఇది ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషమునకు లక్ష్య మగుచున్నది.

ఆంధ్రచంద్రాలోకము

గీ. అబ్జ సుందరిముఖ ప్రవాళాధరోష్ఠి
కాంచనాభాంగి యచలోరు కరి యనంగ,